

Lav Nikolajevič Tolstoj

HADŽI MURAT

Prevela Zorka Velimirović

Vraćao sam se kući preko njiva. Bilo je to usred leta. Livade su bile pokošene, a žetva raži tek što nije počela.

Divan je izbor cveća u ovo doba godine: crvena, bela, ružičasta, mirišljava, maljava detelina; drske ivančice, bele kao mleko, s jasnožutim prašnicima; titrice sa svojim prijatno oštrim mirisom; žuta repica sa svojim medenim mirisom; visoki ljubičasti i beli zvončići nalik na lale; puzave graorice; žute, crvene, ružičaste, ljubičaste, uredne skabioze; bokvica, s jedva приметnim ružičastim maljama i slabim prijatnim mirisom; različak, jasnoplav na suncu i u mladosti, a plavičastocrvenkast uveče i pod starost, i nežni poponac bademova mirisa, sa cvetićima koji tako brzo venu.

Nabrao sam veliku kitu raznog cveća i pošao kući, kada sam u jarku primetio divnu, crvenu, potpuno rascvetanu bôcu one vrste koju nazivaju "tatarinom" i koju kosači obazrivo obilaze, a kada je nehotice pokose, izbacuju je iz sena da ne bi o nju boli ruke. Pade mi na um da otkinem tu bocu i da je metnem u sredinu kite. Sišao sam u jarak i počeo kidati cvet, oteravši maljavog bumbara koji se upio u sredinu cveta i tu slatko i leno zaspao. Ali je to išlo teško: ne samo da je stabljika bóla sa svih strana, čak i kroz maramicu kojom sam obavio ruku, nego je bila tako neobično jaka da sam se oko nje mučio čitavih pet minuta, kidajući vlakno po vlakno. Kada sam najzad otkinuo cvet, stabljika je već sva bila iskidana, pa i cvet nije više bio tako svež i lep. Osim toga, svojom grubošću i neprikladnošću nije pristajao uz nežne cvetove u kiti. Bilo mi je žao što sam uzalud uništio cvet, koji je bio lep na svome mestu, i bacio sam ga. "Ali kolika je tu energija i životna snaga – pomislio sam sećajući se napora s kojim sam uzabrao cvet. – Kako se junački branio i kako je skupo prodao svoj život!"

Put ka kući vodio je preko tek uzoranih njiva crnice. Išao sam kosom po prašijivom putu zemlje crnice. Poorane njive bile su spahijske, vrlo velike, tako da se sa obeju strana i napred uz brdo nije videlo ništa osim

crne, ravno izbrazdane, još nepovlačene sveže oranice. Oranica je bila lepa, i nigde se na njivi nije videla nijedna biljka, nijedna travka, sve je bilo crno. "Kako je čovek razorno i okrutno biće, koliko je raznovrsnih živih stvorenja, biljaka, uništio da bi održao svoj život", mislio sam ja, nehotice tražeći nešto živo na toj mrtvoj crnoj njivi. Pređa mnom, desno od puta, nazirao se nekakav žbun. Kad sam se približio, prepoznao sam žbun onakvog istog "tatarina" čiji sam cvet uzalud otkinuo i bacio.

Žbun "tatarina" imao je tri izdanka. Jedan je bio otkinut, a ostatak grančice štrčao je kao odsečena ruka. Druga dva izdanka imala su po jedan cvet. Ovi su cvetovi bili nekada crveni, a sad su bili crni. Jedna stabljika bila je slomljena i svojom polovinom sa prljavim cvetom pri kraju visila naniže; druga polovina, iako umrljana crnim blatom, još je štrčala uvis. Videlo se da je preko celog žbuna prešao točak, ali se žbun posle podigao i zato je bio iskrivljen, no ipak je stajao. Kao da su mu istrgnuli jedan deo tela, izbacili drob, otkinuli ruku, isterali oko, ali on i dalje stoji i ne predaje se čoveku koji je uništio svu njegovu braću unaokolo.

"Kakva energija, pomislio sam, sve je pobedio čovek, milion trava uništio, a ovaj se još ne predaje."

I setio sam se jednog davnašnjeg kavkaskog događaja, čiji sam jedan deo video, drugi čuo od očevidaca, treći zamislio. Evo tog događaja onako kako se on formirao u mome sećanju i mašti.

I

Bilo je to krajem 1851. godine.

Jednog hladnog novembarskog večera ujahao je Hadži Murat u nemirno čečensko selo Mahket, udaljeno dvadeset vrsta¹⁾ od ruskih oblasti, nad kojim se vio mirišljavi dim osušenog stočnog đubreta.

Tek se utišalo napregnuto pevanje mujezina i u čistom brdskom vazduhu, ispunjenom mirisom sagorelog stočnog đubreta, čuli su se razgovetno, – kroz mukanje krava i blejanje ovaca koje se razlegalo iz teskobnih kućica prilepljenih kao saće jedna uz drugu – zvuci prepirke grlatih muških glasova, ženski i dečji glasovi niže česme.

Ovaj Hadži Murat, čuveni po svojim podvizima Šamilov²⁾ naib³⁾, nikad nije putovao drukčije nego sa svojom zastavicom i u pratnji desetak murida⁴⁾, koji su oko njega poigravali na konjima. Sada je, umotan u kapuljaču i kabanicu ispod koje je štrčala puška, jahao s jednim muridom, starajući se da ga što manje primete, zagledajući svojim brzim crnim očima u lica prolaznika.

Kad je ujahao u sredinu sela, Hadži Murat nije pošao ulicom koja vodi prema trgu, već je skrenuo ulevo, u tesno sokače. Došavši do druge kućice u sokačiću, prislonjene uz breg, on je zastao obazirući se. Pod strehom, ispred kuće, nije bilo nikoga, a na krovu, iza skoro premazanog dimnjaka od gline, ležao je čovek pokriven kožuhom. Hadži Murat je dodirnuo držaljem korbača čoveka koji je ležao na krovu i cmoknuo jezikom. Ispod kožuha diže se starac u noćnoj kapi i umašćenoj staroj dolami. Starčeve oči bez trepavica bile su crvene i vlažne i, da bi ih odlepio, on je treptao. Hadži Murat izgovori uobičajeno: "Selam alejkum"⁵⁾, i otkri lice.

– Alejkum selam – reče starac osmehujući se bezubim ustima kad poznađe Hadži Murata, i, ustavši na mršave noge, poče njima tražiti nanule, koje su stajale pored dimnjaka. Kad se obuo, navukao je bez žurbe naborani kožuh i spustio se natraške niz lestvice prislonjene uz krov. I dok se oblačio i kad je silazio, starac je klimao glavom na tankom, izboranom i opaljenom vratu, i neprestano šušкао bezubim ustima. Kad je sišao na zemlju, on je gostoljubivo prihvatio uzde Hadži Muratova konja i desnu uzengiju. Ali okretni i snažni Hadži Muratov murid skočio je brzo sa svoga konja, sklonio starca u stranu i zamenio ga.

Hadži Murat je sišao s konja i ušao pod strehu, lako hramljući. Kroz vrata mu je brzo izišao u susret dečak od petnaestak godina i, začuđen, počeo je svojim sjajnim očima, crnim kao zrele kupine, gledati u putnike.

– Trči u džamiju, zovi oca – naredio mu je starac i, pošavši pred Hadži Muratom, otvorio mu je laka vrata koja su škripnula. U trenutku kad je Hadži Murat ulazio, iziđe pred unutrašnja vrata sredovečna, tanka, mršava žena u crvenom kaputu preko žute košulje i u plavim šalvarama, noseći jastuke.

– Neka tvoj dolazak donese sreću – reče ona i, sagnuvši se do zemlje, počela je razmeštati jastuke duž prednjeg zida da gost sedne.

– Nek ti sinovi budu živi i zdravi – odgovorio je Hadži Murat skidajući sa sebe dolamu, pušku i sablju i predajući ih starcu.

Starac je pažljivo okačio pušku i sablju o klin, uz domaćinovo oružje, između dve velike tepsije, koje su se sijale na glatko olepljenom i čisto okrečenom zidu.

Namestivši pištolj na leđima, Hadži Murat je prišao razmeštenim jastucima i, prebacivši skute, seo. Starac je seo preko puta njega na svoje gole pete, sklopio oči i digao ruke sa dlanovima okrenutim uvis. Hadži Murat je učinio isto tako. Zatim su se obojica, očitavši molitvu, pogladili po licu i sklopili ih na kraju brade.

– Ne habar? (Šta ima novo?) – upitao je Hadži Murat starca.

– Habar jok (nema ništa) – odgovorio je stari, gledajući svojim crvenim, beživotnim očima Hadži Murata, ne u lice nego u grudi. – Ja živim na pčelinjaku, došao sam sada samo da obiđem sina. On zna.

Hadži Murat je razumeo da starac neće da govori ono što zna i što je Hadži Muratu bilo potrebno da sazna, pa je lako klimnuo glavom ne raspitujući se više.

– Nema nikakvih dobrih novosti – počeo je starac. – Ima samo ta novost da se zečevi neprestano dogovaraju kako bi oterali orlove. A orlovi ih neprestano rastržu, čas jednog, čas drugog. Prošle nedelje su ruski psi zapalili seno kod Mičickih, prokleti bili – zašištao je starac zlobno. Ušao je Hadži Muratov murid i, stupajući nečujno krupnim koracima svojih jakih nogu po zemljanom podu, skinuo je, kao i Hadži Murat, dolamu, pušku i sablju i okačio ih sam o one iste klinove o kojima je visilo Hadži Muratovo oružje.

– Ko je ovaj? – upita starac Hadži Murata pokazujući na pridošlicu.

– Moj murid. Ime mu je Eldar – reče Hadži Murat.

– Dobro – reče starac i pokaza Eldaru mesto na čojanoj prostirci, uz Hadži Murata.

Eldar je seo, prekrstio noge i, ćuteći, upro svoje lepe ovnovske oči u lice starca koji se raspričao. Starac je pripovedao kako su njihovi junaci prošle nedelje uhvatili dva vojnika, jednog ubili, a drugog poslali Šamilu u Veden. Hadži Murat je rasejano slušao pogledajući na vrata i oslušujući spoljašnje zvuke. Ispod strehe, pred kućicom, začuli su se koraci, vrata su škripnula i ušao je domaćin.

Domaćin kućice, Sado, bio je čovek četrdesetih godina, male bradice, duga nosa i onako isto crnih, mada ne tako sjajnih očiju kao u petnaestogodišnjeg dečaka, njegovog sina, koji je išao po njega i zajedno s ocem ušao u kuću i seo kraj vrata. Pošto je kod vrata skinuo nanule, domaćin je zabacio staru izlizanu šubaru na potiljak davno neobrijane glave, obrasle u crnu kosu, i odmah čučnuo prema Hadži Muratu.

Isto tako kao i starac, on je zatvorio oči, podigao ruke sa dlanovima uvis, očitao molitvu, otro lice rukama i tek tada počeo govoriti. Ispričao je kako je Šamil naredio da se Hadži Murat uhvati živ ili mrtav, da su tek juče otišli Šamilovi izaslanici i da se narod boji da ne poslušša Šamila, te valja biti na oprezu.

– U mojoj kući – reče Sado – mome kunaku⁶⁾, dok je mene živog, neće niko ništa učiniti. Ali kako ćemo napolju? Treba razmisliti.

Hadži Murat je slušao pažljivo i odobravao klimanjem glave. Kada je Sado završio, on reče:

– Dobro. Sada treba poslati Rusima glasnika s pismom. Ići će moj murid, ali mu treba vodič.

– Poslaću brata Batu – reče Sado. – Zovi Batu – okrenuo se prema sinu.

Dečak kao da je na federima, skočio je na lagane noge i brzo, razmahujući rukama, izišao iz kuće. Posle desetak minuta vratio se sa pocrnelim od sunca, žilavim Čečencem kratkih nogu, u žutom, rasparanom

čerkeskom kaputu, sa poderanim, dronjavim rukavima i sa smaknutim crnim tozlucima. Hadži Murat se pozdravio s njim i rekao odmah, ne trošeći reči uzalud:

– Možeš li moga murida dovesti u vezu s Rusima?

– Mogu – odgovorio je Bata veselo. – Ja sve mogu. Nijedan Čečenac ne bi umeo bolje od mene. Neki bi i pošao i sve obećao, ali ne bi ništa učinio. A ja mogu.

– Dobro – reče Hadži Murat. – Za svoj trud dobićeš tri – reče on dižući uvis tri prsta.

Bata je klimnuo glavom u znak da je razumeo, ali je dodao da mu nije stalo do novca, nego mu čini čast da Hadži Muratu učini uslugu. Svi gorštaci znaju Hadži Murata, znaju kako je on pobeđivao ruske svinje...

– Dobro – reče Hadži Murat. – Konopac je dobar kad je dug, a govor kad je kratak.

– Čutaću – reče Bata.

– Tamo gde Argun skreće, prema strmeni, na poljanici u šumi, stoje dva plasta. Znaš?

– Znam.

– Tamo me čekaju moja tri konjanika – reče Hadži Murat.

❖ Aja⁷⁾ – reče Bata, klimnuvši glavom.

– Potražićeš Han-Mahomu. Han-Mahoma zna šta treba raditi i šta govoriti. Njega treba odvesti ruskom komandantu, Voroncovu, knezu. Možeš li?

– Odvešću ga.

– Odvesti i natrag dovesti. Možeš li?

– Mogu.

– Kad ga odvedeš, vratićeš se u šumu. I ja ću biti tamo.

– Učiniću sve – reče Bata, ustade i, prinevši ruke grudima, iziđe napolje.

– Treba poslati čoveka i u Gehe – reče Hadži Murat domaćinu kad Bata iziđe. – U Gesima treba... – počeo je on uhvativši se za redenik čerkeske dolame, ali je odmah spustio ruku i učutao opazivši dve žene koje su ulazile u kuću.

Jedna je bila Sadova žena, ona ista sredovečna, mršava žena koja je razmestila jastuke. Druga je bila sasvim mlada devojka, u crvenim šalvarama i zelenom kaputu, sa čitavom zavesom od srebrnog novca, koja joj je pokrivala cele grudi. Na kraju njenog kratkog, ali debelog, oštrog crnog kurjuka, koji joj je padao između ramena niz mršava leđa, bila je obešena srebrna rublja; iste onakve oči crne kao kupina, kao i u oca i brata, sijale su veselo na mladom licu koje se trudilo da izgleda strogo. Ona nije gledala u goste, ali se videlo da oseća njihovo prisustvo.

Sadova žena je unela nizak, okrugao stočić, na kome je bilo čaja, tatlija,

mekika na maslu, sira, simita i meda. Devojčica je nosila legen, ibrik i ubrus.

I Sado i Hadži Murat ćutali su sve vreme dok su žene, krećući se tiho u crvenim, mekanim jemenima, stavljale pred goste ono što su donele. Uperivši svoje ovnovske oči u prekrštene noge, Eldar je bio nepomičan kao statua za sve vreme dok su žene bile u kući. Tek kad su one izišle i kad su se iza vrata potpuno izgubili njihovi nečujni koraci, Eldar je odahnuo, a Hadži Murat je izvukao iz redenika jedan naboj, izvadio kuršum, a ispod njega ceduljicu, savijenu u trubicu.

– Predaćeš sinu – reče on pokazujući ceduljicu.

– A odgovor? – upita Sado.

– Tebi, a ti ćeš ga dostaviti meni.

– Učiniću tako – reče Sado i premesti ceduljicu u redenik svoje čerkeske dolame. Posle toga je uzeo ibrik i primakao legen Hadži Muratu. Hadži Murat je zasukao rukave svog kaputa na mišićavim, više članaka belim rukama, i podmetnuo ih pod mlaz hladne, bistre vode, koju je Sado izlivao iz ibrika. Pošto je ubrisao ruke čistim, grubim ubrusom, Hadži Murat se primakao jelu. To je učinio i Eldar. Dok su gosti jeli, Sado je sedeo prema njima i nekoliko puta zahvaljivao na poseti. Dečak, koji je sedeo kod vrata, nije skidao s Hadži Murata svoje sjajne crne oči i osmehivao se kao da bi svojim osmehom hteo da potvrdi očeve reči.

Iako nije ništa jeo skoro dva dana, Hadži Murat je uzeo samo malo hleba, sira i, izvadiвши nožić ispod jatagana, zahvatio njime meda i namazao ga na hleb.

– Med nam je dobar. Ove godine je med bolji nego ikad dosad; i mnogo ga ima i dobar je – reče starac, očito zadovoljan što Hadži Murat jede njegov med.

– Hvala – reče Hadži Murat i odmače se od jela. Eldar je hteo još da jede, ali se i on, kao i njegov starešina, odmače od stola i pruži Hadži Muratu legen i ibrik.

Sado je znao da primajući Hadži Murata stavlja svoj život na kocku, jer je posle Šamilove zavade sa Hadži Muratom objavljeno svima stanovnicima Čečne, pod pretnjom smrtne kazne, da ne primaju Hadži Murata. On je znao da stanovnici njegovog sela svakog časa mogu doznati da je Hadži Murat u njegovom domu i mogu zatražiti da im ga izda. Ali Sada to ne samo da nije zbunjivalo već ga je i radovalo. Sado je smatrao za dužnost da brani gosta, ma i po cenu svog života, bio je radostan i ponosit što postupa onako kako mu dužnost nalaže.

– Dok si u mojoj kući, i dok mi je glava na ramenima, niko ti ništa neće učiniti – ponovio je on Hadži Muratu.

Hadži Murat je pogledao u njegove sjajne oči i, razumevši da je govorio istinu, rekao je nekako svečano:

– Živ i radostan bio.

Sado je ćutke pritisnuo ruke na grudi, u znak zahvalnosti za lepu reć.

*

Zatvorivši kapke na kućici i upalivši suvo granje u kaminu, Sado je, neobićno veseo i uzbućen, izišao iz gostinske sobe i ušao u ono odeljenje kuće gde mu je živelā cela porodica. Źene još nisu spavale i razgovarale su o opasnim gostima koji su spavali u gostinskoj sobi.

II

Te iste noći iz isturene tvrđave Vozdvižensk, petnaest vrsta udaljene od sela u kome je Hadži Murat prenoćio, izišla su iz utvrđenja na Šahgirinsku kapiju tri vojnika i jedan podoficir, u kratkim bundama i šubarama, s uvijenim šinjelima preko ramena i u velikim ćizmama iznad kolena, kakve su onda nosili kavkaski vojnici. Vojnici, s puškama o ramenu, išli su prvo putem, zatim, kad su prešli oko pet stotina koraka, skrenuli su s puta i, šušteći ćizmama po suvom lišću, prošli dvadesetak koraka udesno i zaustavili se kraj polomljenog platana, ćije se crno stablo videlo i u pomrćini. Do ovoga platana slali su obićno mrtvu stražu.

Jasne zvezde, koje kao da su jurile po vrhovima drveća dok su vojnici išli kroz šumu, sada su stajale blistajući između ogolelih grana

– Hvala bogu, suvo je – reće podoficir Panov, skide s ramena dugu pušku s bajonetom i, zveknuvši njime, prisloni je uz stablo. Sva tri vojnika učiniše to isto.

– Eto ti, izgubio sam je – promrmlja Panov ljutito. – Ili sam je zaboravio ili mi je putem ispala.

– Šta tražiš? – upita jedan od vojnika živim, veselim glasom.

– Lulu, đavo bi je znao kud se dela.

– Je li ti ćibuk tu? – upita onaj živi glas.

– Ćibuk, evo ga.

– A zašto ne bi pravo na zemlju.

– Koješta.

– Udesićemo mi to brzo.

Bilo je zabranjeno pušiti na mrtvoj straži, ali ovo baš i nije bila mrtva straža, već više predstraža koju su slali radi toga da gorštaci ne bi mogli neopaženno dovući top, kao što su činili ranije, i pucati na utvrđenje, te Panov nije ni smatrao za potrebno da se uzdržava od pušenja i zato je pristao na predlog veselog vojnika. Veseli vojnik izvuće iz džepa nožić i počē da ćeprka zemlju. Kad načini jamicu, on je ugladi, namesti u nju ćibuk, zatim spusti u jamicu duvana, prignjeći ga, i lula je bila gotova. Šibica je planula i

za trenutak osvetlila koščato lice vojnika koji je ležao potrbuške. U čibuku zašišta, i Panov oseti prijatan miris raspaljene krdže.

– Je li gotovo? – reče on listajući.

– Nego.

– Ovaj Avdejev je pravi majstor, domišljan. Hajde!

Avdejev se preturio na bok, praveći mesto Panovu i ispuštajući iz usta dim.

Panov je legao potrbuške i, pošto je rukavom otro čibuk, počeo je uvlačiti.

Kada su se napušili, vojnici su započeli razgovor.

– Kažu da je komandir čete opet zavukao prste u kasu, mora da je izgubio na kocki – reče jedan od vojnika lenim glasom.

– Vratice – reče Panov.

– Razume se, dobar je to oficir – reče Avdejev.

– Mnogo je dobar – nastavi mrgodno onaj koji je počeo razgovor – kad bi mene pitali za savet, trebalo bi da se četa s njim razračuna: kad je već uzeo, neka kaže koliko će i kada vratiti.

– Kako četa hoće – reče Panov odvajajući se od lule.

– Četa je preča od svega, to se zna – potvrdi Avdejev.

– Treba kupiti zob, a i čizme spremite za proleće, novac nam je potreban, a on ga uzeo... – insistirao je nezadovoljnik.

– Rekao sam već, kako četa bude htela – ponovi Panov. – Nije mu prvina; uzeo je, i vratice.

U to doba na Kavkazu je svaka četa vodila gazdinstvo sama preko izabranih vojnika. Od države je dobijala po šest rubalja i pedest kopejaka na glavu i sama vodila gazdinstvo: sadila kupus, kosila seno, držala svoja kola, razmetala se svojim uhranjenim konjima. Četni novac nalazio se u kasi čiji su ključevi bili kod komandira čete, i često se događalo da komandir pozajmljuje iz kase. Tako je bilo i sada, i vojnici su o tome govorili. Natmureni vojnik Nikitin hteo je da potraži račun od komandira čete, ali su Panov i Avdejev smatrali da to nije potrebno.

Posle Panova pušio je i Nikitin pa, prostrevši poda se šinjel, sede prislonivši se uz drvo. Vojnici su začutali. Čulo se samo kako vetar visoko iznad njihovih glava njiše vrhove drveta. Odjednom, posle tog neprekidnog, tihog šuštanja, začuše se zavijanje, cika, plač, smeh šakala.

– Čuj kako prokletnici zavijaju – reče Avdejev.

– To se tebi rugaju što ti se njuška iskrivila – reče tanki ukrajinski glas četvrtog vojnika.

Opet se sve utišalo jedino je vetar pokretao grančice na drveću, čas otkrivajući čas zaklanjajući zvezde.

– Je li, Antoniču – upita odjednom veseli Avdejev Panova – mori li te katkad dosada?

- Kakva dosada? – odgovori Panov preko volje.
- A mene ponekad obuzme takva dosada, takva dosada da prosto ni sam ne znam šta bih od sebe učinio.
- Gle ti njega! – reče Panov.
- I one pare onda propio sam samo od dosade. Navalilo, navalilo na mene. Mislim se, daj da se napijem.
- Ali često je od vina još gore.
- Istina je, ali šta da radiš.
- A zašto ti je dosadno?
- Meni, je li? Dosadno mi je što nisam kod kuće.
- A zašto, jeste li živeli bogato?
- Nismo bili bogati, ali smo živeli lepo. Dobro smo živeli.

I Avdejev je počeo da priča ono isto što je već mnogo puta pričao tom istom Panovu.

– Ja sam ti od svoje volje zamenio brata – pričao je Avdejev. – On ima petoro dece, a mene su tek bili oženili. Mati me saletela molbama. Mislim se: zašto ne! Možda će se setiti dobra što sam im učinio. Odem gospodinu. Imamo dobrog gospodina; kaže, idi sokole. I tako sam pošao mesto brata.

- Ako, to je lepo – reče Panov.
- A eto, veruješ li, Antoniču, sad mi je dosadno. I najdosadnije mi je baš to što sam pošao mesto brata. On eto sad gospoduje, a ja se mučim. I što više mislim, sve mi je teže. Grehota.

Avdejev je počutao malo.

- Da zapalimo opet? – upita Avdejev.
- Zašto ne? Puni.

Ali vojnici nisu uspeli da puše. Tek što je Avdejev ustao i hteo da napuni lulu, kad su se kroz šuštanje vetra začuli koraci na drumu. Panov zgrabi pušku i gurnu nogom Nikitina. Nikitin skoči i diže šinjel! Ustade i treći – Bondarenko.

– Da znate, braćo, šta sam sanjao... Avdejev je siknuo na Bondarenka i vojnici su se pritajili osluškujući. Približavali su se laki koraci ljudi koji nisu bili obučeni u čizme. Kroz pomrčinu se čulo sve jasnije šuštanje lišća i suvog granja. Zatim se začuo i govor na onom naročitom grlenom jeziku kojim govore Čečenci. Sad su vojnici ne samo čuli nego i videli dve senke koje su promakle između drveća. Jedna senka je bila niža, druga viša. Kad su senke došle do vojnika, Panov je, s puškom u ruci, izišao na put sa svoja dva druga.

- Ko ide? – viknu on.

❖ Mirni Čečen – rekao je onaj niži. To je bio Bata. – Puška jok, sablja jok – govorio je on pokazujući na sebe. Kinjeza⁸⁾ treba.

Onaj viši stajao je ćuteći pored svog druga. Ni on nije imao oružja.

- To je uhoda. Dakle, treba ga odvesti komandantu – reče Panov,

objašnjavajući svojini drugovima.

– Kinjeza Voroncov jako treba, veliki posao treba – govorio je Bata.

– Dobro, dobro, udesićemo – reče Panov. – Pa hajde, odvedite ga ti i Bondarenko – obrati se Avdejevu – a kad ga predaš dežurnome, vrati se. Pazi – reče Panov – budi obazriv, naredi im da idu ispred vas. Jer ovi obrijani su vrlo lukavi.

– A zašto imam ovo? – reče Avdejev i učini pokret puškom i bajonetom kao da kolje. – Samo ga bocnem, i gotovo.

– Šta ćeš s njim ako ga zakolješ – reče Bondarenko. – Hajd' marš!

Kad se izgubiše koraci dvojice vojnika sa uhodama, Panov i Nikitin se vratiše na svoje mesto.

– Šta ih nosi đavo po noći – reče Nikitin.

– Znači da je potrebno – reče Panov. – A zahladnelo je – dodade on i, razvivši šinjel, obuče ga i sede uz drvo.

Dva sata docnije vratiše se Avdejev i Bondarenko.

– Jeste li ih predali? – upita Panov.

– Jesmo. Kod komandanta se još ne spava. Odveli smo ih pravo njemu. A znaš, brate moj, valjani su ti momci obrijanih glava – nastavi Avdejev. – Tako mi boga! Napričao sam se s njima.

– Ti se uvek napričaš – reče Nikitin mrgodno.

– Bogami, sasvim kao Rusi. Jedan je oženjen.

– Maruška⁹⁾, velim bar¹⁰⁾? – Bar, veli. – Barančuk¹¹⁾, velim, bar? – Bar mnogo. – Dvoje? – Dvoje, veli. – Tako se siti narazgovarasmu. Dobri ljudi.đ

– Dobri, kako da ne – reče Nikitin – samo kad bi mu pao šaka, prosuo bi ti creva.

– Mora da će skoro zora – reče Panov.

– Hoće, već su i zvezdice počele da se gase, – reče Avdejev sedajući.

I vojnici su ponovo začutali.

III

Prozori na kasarni i vojničkim kućicama odavno su već bili mračni, ali su na jednoj od najlepših kuća u tvrđavi svi prozori još bili osvetljeni. U toj kući stanovao je komandant Kurinskog puka, sin glavnokomandujućeg, krilni ađutant knez Semjon Mihajlovič Voroncov. Voroncov je tu živeo sa svojom ženom, Marijom Vasiljevnom, čuvenom petrogradskom lepoticom, i u toj maloj kavkaskoj tvrđavi živeo je tako raskošno kako niko i nikad ovde nije živeo. Voroncovu, a naročito njegovoj ženi, činilo se da oni ovde žive ne samo skromno nego još i vrlo oskudno. Međutim, ovdašnje stanovništvo

bilo je zadivljeno neobičnom raskoši toga života.

Sada, u ponoć, u velikoj sobi za primanje, sa velikim ćilimom zastrtim preko celoga poda, sa teškim spuštenim draperijama na vratima, za igračkim stolom osvetljenim sa četiri sveće, sedeli su domaći s gostima i igrali karte. Jedan od igrača bio je sam domaćin, pukovnik Voroncov, plav čovek duguljasta lica, s ađutantskim oznakama na epoletama i s akselbenderima; partner mu je bio apsolvant petrogradskog univerziteta, neki kosmati i natmureni mladić, koga je nedavno kneginja Voroncova uzela za domaćeg učitelja svome sinčiću od prvog muža. Protiv njih su igrala dva oficira: jedan – široka lica, rumen, komandir čete Poltoracki, koji je prešao iz garde, a drugi, ađutant puka sa hladnim izrazom na lepom licu, koji je sedeo vrlo uspravno. Sama kneginja Marija Vasiljevna, krupna lepotica velikih očiju i crnih obrva, sedela je do Poltorackog, dotičući se svojom krinolinom njegovih nogu i zagledajući mu u karte. I u njenim rečima, i u njenim pogledima, osmehu, u svim pokretima njenoga tela, u mirisu koji je od nje dopirao, bilo je nešto što je Poltorackog gonilo da zaboravi na sve, osim na svest da je ona pored njega, pa je činio grešku za greškom i sve više ljutio svog partnera.

– Ne, to je nemoguće! Opet je upropastio keca! – reče ađutant, sav zajapuren, kad Poltoracki izbacila keca.

Kao da se tek probudio iz sna, Poltoracki je gledao u nezadovoljnog ađutanta svojim dobrim, široko rastavljenim, crnim očima i ništa nije shvatao.

– Hajde, oprostite mu – reče Marija Vasiljevna smešeći se. – Vidite, ja sam vam govorila – obrati se ona Poltorackome.

– Ali vi mi niste govorili o tome – reče Poltoracki i osmehnu se.

– Zar nisam? – reče ona i takođe se osmehnu. I taj osmeh tako silno uzbudi i obradova Poltorackog da pocrvene kao rak, pa dohvati karte i počeo da ih meša.

– Ne mešaj ti – reče ađutant strogo i počeo svojom belom rukom, na kojoj je imao skupoceni prsten, deliti karte tako kao da je želeo da ih se što pre otarasi.

U sobu uđe knežev sobar i reče knezu da ga traži dežurni oficir.

– Izvinite, gospodo – reče knez, govoreći ruski s engleskim naglaskom. – Marie, ti ćeš me zameniti.

– Pristajete li? – upita kneginja ustajući brzo i lako, ispravljajući se u svoj svojoj visini, šušteći svilom i smešeći se svojim blistavim pogledom srećne žene.

– Ja uvek na sve pristajem – reče ađutant, veoma zadovoljan što protiv njega sada igra kneginja, koja uopšte ne ume da igra. Poltoracki samo raširi ruke i osmehnu se.

Partija se završavala kada se knez vratio u sobu za primanje. Ušao je

neobično uzbuđen i veseo.

- Zna li šta bih hteo da vam predložim?
- Šta?
- Da pijemo šampanjca.
- Za to sam uvek spreman – reče Poltoracki.
- Zašto ne, to je vrlo prijatno – reče ađutant.
- Vasilije, donesite – naredi knez.
- Zašto su te zvali? – upita Marija Vasiljevna.
- Bio je dežurni i još jedan čovek.
- Ko? Šta? – upita Marija Vasiljevna žurno.
- Ne mogu da kažem – reče Voroncov i sleže ramenima.
- Ne možeš da kažeš – ponovi Marija Vasiljevna. – Videćemo.

Donesoše šampanjac. Gosti su ispili po jednu čašu i počeli se opraštati, pošto su dovršili igru i obračunali se.

– Je li za sutra vaša četa određena da ide u šumu? – upita knez Poltorackog.

- Moja. Zašto?
- Onda ćemo se videti sutra – reče knez uz lak osmeh.

– Vrlo mi je milo – reče Poltoracki ne shvatajući baš sasvim šta mu Voroncov govori i vodeći brigu samo o tome kako će sad stisnuti veliku, belu ruku Marije Vasiljevne.

Marija Vasiljevna, kao i uvek, ne samo da snažno steže već i jako protrese ruku Poltorackog. I podsetivši ga još jedanput na pogrešku kad je pošao karom, osmehnu mu se, kako se Poltorackom učinilo, divnim, ljupkim i značajnim osmehom.

*

Poltoracki se vraćao kući u onom oduševljenom raspoloženju koje mogu razumeti samo ljudi koji su, kao i on, odrasli i vaspitavani u velikom svetu, kada, posle nekoliko meseci usamljenog života, ponovo sretnu ženu iz svog predašnjeg kruga, pa još takvu ženu kao što je kneginja Voroncova.

Došavši do kuće u kojoj je stanovao sa još jednim drugom, on gurnu ulazna vrata, ali su vrata bila zaključana. On kucnu, ali se vrata nisu otvorila. On se naljuti, pa stade dobovati u zatvorena vrata nogom i sabljom. Iza vrata su se začuli koraci i Vavila, sluga Poltorackog, njegov kmet, otvori vrata.

- Šta ti je palo na pamet da zaključavaš? Budalo!
 - A zar bi moglo, Aleksije Vladimir...
 - Opet si pijan. Sad ću ti pokazati kako bi moglo...
- Poltoracki htede da udari Vavilu, ali se predomisli.
- Idi bestraga, upali sveću.
 - Odmah.

Vavila je uistinu bio pijan, a napio se zato što je bio na jednom

imendanu, kod intendanta. Kad se vratio kući, on je u mislima počeo upoređivati svoj život sa životom Ivana Matvjejeviča, intendanta. Ivan Matvjejevič imao je prihoda, bio je oženjen i nadao sa da će za godinu dana moći da se oslobodi vojske. Vavila, pak, još kao dečko, uzet je gore, tj. da posluhuje gospodu, i eto, sad mu je preko četrdeset godina, a još nije oženjen i živi uvek u pokretu kao neki vojnik uz svog neurednog gospodina. Gospodin je bio dobar, nije ga tukao mnogo, ali zar je to neki život! "Obećao mi je slobodu kad se vrati s Kavkaza, ali kuda ću kad budem slobodan... Pseći život!" – mislio je Vavila. I tu mu se tako prispavalo da je, bojeći se da neko ne uđe i ne odnese što, zaključao vrata i zaspao.

*

Poltoracki je ušao u sobu u kojoj je spavao sa svojim drugom Tihonovom.

– Šta je, jesi li izgubio? – reče Tihonov probudivši se.

❖ O, naprotiv, dobio sam sedamnaest rubalja i ispili smo bocu "Kliko"¹²⁾.

– I gledao u Mariju Vasiljevnu?

– I gledao u Mariju Vasiljevnu – ponovi Poltoracki.

– Još malo pa treba i da ustajemo – reče Tihonov – u šest sati moramo krenuti.

– Vavila! – viknu Poltoracki. – Pazi dobro, da me sutra probudiš u pet.

– Kako da vas probudim kad se bijete.

– Kažem ti da me probudiš. Jesi li čuo?

– Razumem.

Vavila ode i ponese čizme i odelo, a Poltoracki leže u postelju i smešeci se pripali cigaretu i ugasi sveću. U pomrčini je video pred sobom nasmevano lice Marije Vasiljevne.

*

Voroncovi takođe nisu odmah zaspali. Kad su gosti otišli, Marija Vasiljevna priđe mužu, stade pred njega i strogo reče:

– Eh bien, vous allez me dire ce que c'est¹³⁾?

– Mais, ma chère...¹⁴⁾

– Pas de "ma chère!" C'est un émissaire, n'est ce pas?

– Quand même je ne puis pas vous le dire.

– Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais vous le dire.

❖ Vous?

– Hadži Murat, je li? – reče kneginja, koja je već nekoliko dana slušala o pregovorima s Hadži Muratom, pa je mislila da je kod njenog muža bio sam Hadži Murat.

Voroncov nije mogao poricati, ali je razočarao ženu utoliko što to nije

bio sam Hadži Murat, već izaslanik, koji je izjavio da će mu Hadži Murat doći sutra na ono mesto gde je određeno da se seče šuma.

Živeći jednoliko u tvrđavi, mladi Voroncovi, i muž i žena, radovali su se ovom događaju. Porazgovaraše i o tome kako će ova vest biti prijatna njegovom ocu, a zatim legoše da spavaju u tri sata posle ponoći.

IV

Posle tri neprospavane noći što ih je proveo bežeći ispred murida koje je Šamil poslao protiv njega, Hadži Murat zaspao odmah čim Sado iziđe iz kuće poželevši mu laku noć. Spavao je odeven, nalaktivši se na ruku, koja je utonula u crvene perjane jastuke što mu ih je podmetnuo domaćin. Blizu njega, pored zida, spavao je Eldar. Eldar je ležao na leđima ispruživši svoje mlade i jake udove, tako da su mu isturene grudi, s crnim redenicima na belom čerkeskom kaputu, ležale iznad nedavno izbrijane glave koja mu beše spala sa uzglavlja. Gornja usna, koju je tek ogarila nausnica, napućena kao u dece, kao da je srkala, skupljajući se i rastežući. Odeven je bio kao i Hadži Murat, s pištoljem za pojasom i s jataganom. U kaminu je dogorevalo granje, a u jednom udubljenju jedva je svetlucao žižak.

Usred noći škripnuše vrata na ulazu. Hadži Murat ustade i maši se pištolja. U sobu uđe Sado, nečujno stupajući po zemljanom podu.

– Šta je? – upita Hadži Murat, vedro kao da nije ni spavao.

– Treba promisliti – reče Sado sedajući do Hadži Murata. – Jedna žena te je videla s krova kad si projahao – reče on – i ispričala mužu, i sada celo selo zna. Sad je baš dolazila ženi jedna susedka i pričala da su se starci skupili kod džamije i hoće da te zadrže.

– Valja putovati – reče Hadži Murat.

– Konji čekaju – odgovori Sado i brzo iziđe iz kuće.

– Eldare – prošapta Hadži Murat, a Eldar, začuvši svoje ime i, što je glavno, glas svoga starešine skoči na noge nameštajući šubar. Hadži Murat pripasa oružje i obuče kabanicu. Eldar učini to isto i obojica izidoše ćuteći iz kuće pod strehu. Crnooki dečko privede konje. Na topot kopita po ugaženoj putanji, na ulici se iz vrata na susednoj kući pomoli nečija glava i jedan čovek trupkajući nanulama odjuri uz breg put džamije.

Meseca nije bilo, samo su zvezde jasno sijale na crnom nebu, a u mraku ocrtavali su se krovovi kućica i, viša od drugih zgrada, džamija sa minaretom u gornjem kraju sela. Od džamije dopiralo je brujanje glasova.

Hadži Murat se brzo maši puške, metnu nogu u uzengiju i nečujno i neprimetno prebaci telo i sede na visoko sedlo.

– Bog neka vas nagradi – reče on obraćajući se domaćinu, tražeći vičnim pokretom desne noge drugu uzengiju i ovlaš dotače korbačem dečka

koji je držao konja, dajući mu time znak da se skloni ustranu. Dečko se skloni, a konj kao da je i sam znao šta treba činiti, živahnim korakom krete iz sokačeta na drum. Eldar je jahao pozadi. Sado u bundi, razmahujući brzo rukama, gotovo je trčao za njima, pretrčavajući čas na jednu čas na drugu stranu tesne ulice. Kod izlaza, preko puta, ukaza se jedna pokretna senka, zatim i druga.

– Stoj! Ko ide? Stani! – povika glas, a nekoliko ljudi preprečiše put.

Umesto da stane, Hadži Murat trže pištolj iza pojasa i ubrza hod, upravivši konja pravo na ljude koji su mu preprečili put. Ljudi na drumu razidoše se, a Hadži Murat, ne osvrćući se, pojuri velikom brzinom niz drum. Eldar je jurio za njim u brzom kasu. Iza njih su odjeknula dva pucnja, prosvirala dva metka, ali nisu okrnula ni njega ni Eldara. Hadži Murat nastavi put istom brzinom. Projurivši jedno tri stotine koraka, on zaustavi konja, koji se malo zaduvalo, i počeo osluškivati. Pred njima je dole hučala brza reka. Pozadi se čulo kukurekanje petlova u selu. Kroz te zvuke čuo se topot konja koji su se približavali i govor iza Hadži Murata. Hadži Murat obode konja i krenu istim, ujednačenim kasom.

Goniaci su jurili i brzo su dostigli Hadži Murata. Bilo ih je dvadesetak konjanika. Bili su to stanovnici sela koji su odlučili da zadrže Hadži Murata ili bar, radi opravdanja pred Šamilom, da se pokažu kako su ga hteli zadržati. Kad su se približili toliko da su se u pomrčini videli, Hadži Murat zastade, pusti vođice i vičnim pokretom leve ruke otkači pušku i izvuče je desnom rukom. Eldar učini to isto.

– Šta hoćete? – viknu Hadži Murat. – Hoćete da me uhvatite? Pa, uhvatite me. – I diže pušku. Stanovnici sela zastadoše.

Držeći pušku u ruci, Hadži Murat se počeo spuštati u dolinu. Konjanici su jahali za njim, ali se nisu približavali. Kad je Hadži Murat prešao na drugu stranu doline, goniaci su mu doviknuli da sluša šta imaju da mu kažu. U odgovor na to Hadži Murat je opalio pušku i pustio konja u trk. Kad ga je zaustavio, za njim se više nije čula potera; nisu se čuli ni petlovi, čuo se samo jasniji žubor vode u šumi i pokatkad hukanje sove. Crna ivica šume bila je vrlo blizu. Bila je to ona ista šuma u kojoj su ga očekivali njegovi muridi. Kad se približio šumi, Hadži Murat je zastao i, udahnuvši mnogo vazduha u pluća, zazviždao, zatim ućutao i počeo osluškivati. Malo zatim začuo se iz šume isti takav zvižduk. Hadži Murat je skrenuo s puta i pošao u šumu. Kad je prešao stotinak koraka, Hadži Murat je opazio kroz drveće vatru, senke ljudi koji su sedeli kraj vatre, i upola osvetljenog vatrom, sputanog i osedlanog konja.

Jedan od tih što su sedeli kraj vatre brzo ustade i pride Hadži Muratu, uhvativši se za uzde i uzengije. To je bio Avarac Hanefi; pobratim Hadži Muratov, upravnik njegovog imanja.

– Gasite vatru – reče Hadži Murat silazeći s konja.

Ljudi počeše razgrtati vatru i gasiti upaljenu granje.

– Je li bio ovde Bata? – upita Hadži Murat prilazeći prostrtoj kabanici.

– Bio je i odavno otišao sa Han-Mahomom.

– Kojim putem?

– Ovim – odgovori Hanefi, pokazujući pravac suprotan onome kojim je došao Hadži Murat.

– Dobro – reče Hadži Murat i, skinuvši pušku, poče je puniti. – Treba da se čuvam, gone me – reče Hadži Murat obraćajući se čoveku koji je gasio vatru.

To je bio Cečenac Hamzalo. Hamzalo pride kabanici, uze iz navlake pušku koja je ležala na njoj i čuteći ode na kraj poljane, prema mestu odakle je Hadži Murat dojahao. Eldar sjaha, uze Hadži Muratova konja i, podigavši visoko glavu i jednom i drugom konju, priveza ih za drveće, zatim, kao i Hamzalo stade na drugi kraj poljane s puškom o ramenu. Vatra je bila ugašena, i šuma već nije bila tako crna kao pre, a na nebu su, mada slabo, ipak svetlucale zvezde.

Pogledavši u sazvežđe Vlašića, koji su se već ispeli na sredinu neba, Hadži Murat izračuna da je već davno prevalila ponoć i da je odavno prošlo vreme za noćnu molitvu. On zatraži od Hanefija ibrik, koji je uvek nosio u bisagama, obuče kabanicu i pođe ka vodi.

Pošto se izuo i uzeo avdes, Hadži Murat stade bosonog na kabanicu, sede na listove i, pošto prvo zapuši prstima uši i zatvori oči, izgovori uobičajenu molitvu, okrenuvši se istoku.

Kad je završio molitvu, vrati se na mesto gde su mu stajale bisage, i kad je seo na kabanicu, nalakti se na kolena, obori glavu i zamisli se.

Hadži Murat je uvek verovao u svoju sreću. Preduzimajući nešto, unapred je čvrsto verovao da će uspeti i, zbilja, tako je i bilo. Tako je bilo, s retkim izuzecima, za sve vreme njegovog burnog ratničkog života. Nadao se da će i sada biti tako. Zamišljao je kako će s vojskom, koju će mu dati Voroncov, krenuti na Šamila, zarobiti ga i osvetiti mu se, i kako će ga ruski car nagraditi, i on će opet upravljati ne samo Avarijom¹⁵⁾ nego i celom Čečnom koja će mu se pokoriti. Zanet ovim mislima, on je neprimetno zaspao.

Sanjao je kako sa svojim junacima, uz pesmu i uzvike "Hadži Murat ide!", leti protiv Šamila, zarobljava ga s njegovim ženama, i sluša kako plaču i kukaju njegove žene. On se probudi. Pesa "La ilah", i uzvici "Hadži Murat ide!" i plač Šamilovih žena bejahu urlik, plač i smeh šakalâ; to ga je i probudilo. Hadži Murat diže glavu i pogleda u nebo na istoku, koje se već sijalo kroz drveće, i zapita murida, koji je sedeo malo dalje od njega, za Han-Mahomu. Kad je doznao da se Han-Mahoma još nije vratio Hadži Murat obori glavu i opet zadrema.

Probudio ga je veseli glas Han-Mahome, koji se s Batom vratio iz svoje

ekspedicije. Han-Mahoma je seo odmah uz Hadži Murata i počeo da mu priča kako su ih vojnici presreli i sproveli knezu, kako je on govorio sa samim knezom, kako je knezu bilo milo i kako je obećao da će ih ujutro dočekati onde gde Rusi budu sekli šumu – iza Mičika, na Šaljinskoj poljani. Bata je upadao u reč drugu i umetao svoje pojedinosti.

Hadži Murat se raspitivao do sitnica o tome kakvim je upravo rečima Voroncov odgovarao na Hadži Muratovu ponudu da pređe Rusima. I Han-Mahoma i Bata govorili su u jedan glas da je knez obećao da će primiti Hadži Murata kao gosta i da će činiti sve da mu bude dobro. Hadži Murat se raspitivao još o putu, pa kada ga je Han-Mahoma uverio da dobro poznaje put i da će ga odvesti pravo onamo, Hadži Murat je uzeo novac i dao Bati obećane tri rublje; svojim ljudima je naredio da mu iz bisaga izvade pozlaćeno oružje i šubaru sa čalmom, a samim muridima da se očiste, da bi se pred Rusima pojavili kako treba. Dok su čistili oružje, sedla, opremu i konje, zvezde su trnule, svanulo je, počeo je duvati lak, jutarnji povetarac.

V

Rano ujutru još po mraku, dve čete sa sekirama, pod komandom Poltorackog, izišle su na deset vrsta ispred Šahgirinske kapije i čim je svanulo, počele su obarati šumu, pošto su prethodno postavile streljački stroj. Oko osam sati počela se razilaziti magla, koja se pomešala sa mirisnim dimom sirovog granja što je šištalo i puckaralo na vatrama, a oni koji su sekli šumu, a koji ranije nisu videli ni pet koraka dalje od sebe, već samo čuli jedan drugog počeli su razaznavati i vatre i put kroz šumu zakrčen drvećem. Sunce se čas pojavljivalo kao sjajna pega u magli, čas se opet sakrivalo. Na poljanici, nešto u stranu od puta, sedeli su na dobošima: Poltoracki sa potčinjenim oficijom Tihonovom, dva oficira iz treće čete i bivši oficir konjičke garde, degradiran zbog dvoboja, školski drug Poltorackog iz Paževskog korpusa, baron Freze. Oko doboša valjale su se hartijice od zakusaka, ostaci cigareta i prazne flaše. Poltoracki, iako neispavan, bio je u onom naročitom uzbuđenju i dobrom raspoloženju koje je osećao uvek među svojim vojnicima i drugovima, tamo gde je moglo biti opasnosti.

Oficiri su živo pretresali poslednju novost – smrt generala Oljencova. U toj smrti niko nije video onaj najznačajniji trenutak u životu, njegov kraj i vraćanje izvoru iz koga je istekao, videlo se jedino junaštvo odvažnog oficira koji je, sa sabljom u ruci, poleteo na gorštace i očajnički ih sekao.

Iako su svi oficiri, naročito oni koji su bili u borbama, znali i mogli znati da u ono vreme u ratu na Kavkazu, pa i nikad i nigde, ne dolazi do seče

sabljama, koja se uvek zamišlja i opisuje (a ako već i dođe do takve seče sabljama i bajonetima, onda kolju i seku uvek samo one koji beže), tu fikciju borbe prsa u prsa oficiri su priznavali, i ona im je pridavala onu mirnu gordost i veselost s kojom su oni, jedni u junačkim, drugi, naprotiv, u najskromnijim stavovima, sedeli na dobošima, pušili, pili i zbijali šale ne vodeći računa o smrti koja je svakoga od njih, isto kao i Oljencova, mogla zadesiti u svakom trenutku. I zaista, kao u potvrdu njihovih očekivanja, začuo se, usred razgovora, levo od puta, ohrabrujući lepi zvuk oštrog pucnja iz puške, i zrno, uz veseli fjuk, prolete negde kroz zamagljeni vazduh i udari u neko drvo. Na neprijateljski pucanj odgovori nekoliko teških i jakih pucnjeva iz vojničkih pušaka.

– E! – uzviknu Poltoracki veselo – pa to je u streljačkom lancu. Kosta, brate – obrati se Frezeu – sreća tvoja. Idi svojoj četi. Priredićemo odmah takvu borbu da će biti divota. Biće prava predstava.

Degradirani baron skoči na noge i žurno krenu prema dimu, gde mu je bila četa. Poltorackome privedoše njegovog malog alatastog kabardinskog konja, on ga pojaha i, postrojivši četnu, povede je prema lancu odakle je dolazila pucnjava. Lanac je bio na ivici šume, pred golom jarugom koja se spuštala naniže. Vetar je duvao u pravcu šume i jasno se videla ne samo padina jaruge već i druga njena strana.

Kada Poltoracki dojaha do lanca, sunce se pomoli iz magle, i na suprotnoj strani jaruge, u drugoj retkoj šumici koja je tamo počinjala i zauzimala jedno stotinu hvati, videlo se nekoliko konjanika. To su bili oni Čečenci koji su gonili Hadži Murata i hteli da vide njegov dolazak Rusima. Jedan od njih ispalio pušku na streljački lanac. Iz lanca mu odgovori nekoliko vojnika. Čečenci su uzmakli i paljba je prestala; ali kada se Poltoracki približi sa svojom četom, on naredi paljbu, i čim je zapovest bila prenesena, začulo se na celom frontu neprekidno, veselo, živahno praštanje pušaka, praćeno dimom koji se lepo razilazio. Uživajući u toj razonodi, vojnici su hitro punili puške i slali metak za metkom. Osetivši, nesumnjivo, izazivanje, Čečenci su iskočili napred jedan za drugim i ispalili nekoliko metaka na vojnike. Jedan od tih metaka rani vojnika. Taj vojnika bio je onaj Avdejev sa mrtve straže. Kada su mu drugovi prišli, ležao je potrbuške, držeći se obema rukama za ranu na truhu i klatio se ravnomerno.

– Tek što sam počeo puniti pušku, kad čujem gde nešto škljocnu – govorio je vojnika koji je bio kraj njega. – Pogledam, a on ispustio pušku.

Avdejev je bio iz čete Poltorackog. Ugledavši gomilicu vojnika, Poltoracki dojaha do njih.

– Šta je, brate, je li te pogodilo? – reče on. – Gde?

Avdejev ne odgovori.

– Tek što sam počeo da punim pušku, vaše blagorodstvo – počeo vojnika koji je bio u lancu zajedno s Avdejevom – kad čujem neko škljocnu.

Pogledam, a on ispustio pušku.

– Te, te – cmoknu jezikom Poltoracki. – Je li, Avdejeve, boli li te?

– Ne boli, ali ne mogu da idem. Da mi je malo vinca, vaše blagorodstvo.

Našlo se votke, tj. špiritusa, koji su pili vojnici na Kavkazu, i Panov, namršten i strog, podnese Avdejevu čašicu špiritusa. Avdejev je srknuo, pa odmah odgurnuo čašicu.

– Neće mi srce – reče on – pij ti.

Panov ispi špiritus. Avdejev je opet pokušao da ustane i opet klonuo. Prostrli su šinjel i na njega metnuli Avdejeva.

– Vaše blagorodstvo, evo ide pukovnik – reče narednik Poltorackom.

– Lepo, ti ćeš učiniti šta treba – reče Poltoracki i, zamahnuvši bičem, u brzom kasu pojuri u susret Voroncovu.

Voroncov je jahao na svom punokrvnom engleskom doratastom ždrepcu; pratio ga je ađutant puka, jedan Kozak i Čečenac-tumač.

– Šta je to kod vas? – upita on Poltorackoga.

– Eto, krenula neka grupa i izvršila napad na streljački lanac – odgovori Poltoracki.

– E, e, znam ja da je to sve vaše maslo.

– Nije, kneže – reče Poltoracki smešeći se – sami su poleteli.

– Čujem, ranili nam vojnika.

– Jesu, šteta. Dobar vojnik.

– Teško?

– Biće da je teško, u trbuh.

– A znate li kuda ja idem? – upita Voroncov.

– Ne znam.

– Zar ne pogađate?

– Ne.

– Hadži Murat prelazi na našu stranu i sad ćemo se sresti.

– Nije moguće!

– Juče nam je dolazio njegov izaslanik – reče Voroncov, uzdržavajući s mukom radostan osmejak. – Verovatno da me sad čeka na Šaljinskoj poljani. Zato razvijte strelce do poljane, pa dođite k meni.

– Razumem – reče Poltoracki, salutira i odjaha svojoj četi. Na desnom krilu sam razvi lanac, a naredniku izdade zapovest da to učini na levom. Ranjenog Avdejeva vojnici su odneli u tvrđavu.

Poltoracki se već vraćao Voroncovu, kada za sobom opazi neke konjanike koji su jurili za njim. On stade i sačeka ih.

Ispred svih na belom konju, u čerkeskom kaputu, s čalmom na šubari i sa pozlaćenim oružjem, jahao je čovek impozantne spoljašnosti. Taj čovek bio je Hadži Murat. On je dojahao do Poltorackog i rekao mu nešto tatarski. Poltoracki diže obrve, raširi ruke u znak da ne razume i osmehnu se. Hadži

Murat odgovori na osmeh osmehom, i taj osmeh iznenadi Poltorackog svojom detinjskom blagošću. Poltoracki nikako nije očekivao da će tog strašnog gorštaka videti takvog. Očekivao je namrgođenog, suvog tuđinca, međutim, pred njim je bio sasvim običan čovek, koji se osmehivao tako blagim osmehom kao da mu je davnašnji prijatelj. Samo jedno je na njemu bilo neobično: to su bile njegove široko razmaknute oči, koje su pažljivo, pronicljivo i mirno gledale u oči drugim ljudima.

Hadži Muratova pratnja sastojala se od četiri čoveka. U toj pratnji bio je onaj Han-Mahoma koji je noćas išao Voroncovu. Bio je to čovek okrugla i rumena lica, crnih, sjajnih očiju bez trepavica, na čijem je licu sijala radost života. Bio je tu i jedan temeljit, kosmat čovek sastavljenih obrva. To je bio brđanin Hanefi, upravnik celokupnog Hadži Muratovog imanja. On je vodio za ular konja sa jako nabijenim bisagama. U pratnji su se naročito isticala dvojica: jedan mladić, tanak u struku kao žena, a širokih ramena, s tek izraslom mrkom bradicom, lep kao upisan, ovnovskih očiju; – to je bio Eldar, a drugi – ćorav, bez obrva i bez trepavica, riđe podšišane brade i sa ožiljkom preko nosa i lica – Čečenac Hamzalo.

Poltoracki je obratio pažnju Hadži Muratu na Voroncova, koji se ukazao na putu. Hadži Murat se uputio k njemu i kad se potpuno približio, primeo je desnu ruku prsima, rekao nešto tatarski i stao. Tumač Čečenac je preveo:

– Predajem se, veli, ruskome caru na milost i nemilost; hoću, veli, njega da služim. Odavno sam hteo, ali mi Šamil nije dopuštao.

Saslušavši tumača, Voroncov pruži Hadži Muratu ruku utegnutu u kožnu rukavicu. Hadži Murat se zagleda u tu ruku, očeknu za trenutak, ali je zatim steže i opet reče nešto, gledajući čas u tumača čas u Voroncova.

– Kaže da se nikom drugom nije hteo predati osim tebi, jer si ti serdarev sin. Tebe mnogo ceni.

Voroncov klimnu glavom u znak zahvalnosti. Hadži Murat reče još nešto, pokazujući na svoju pratnju.

– Veli da će i ovi ljudi, njegovi muridi, služiti Rusima isto kao i on.

Voroncov se osvrnu i na njih i klimnu im glavom.

Veseli, crnooki Čečenac bez trepavica, Han-Mahoma, takođe klimnu glavom i reče Voroncovu, mora biti, nešto smešno, jer kosmati Avarac razvuče usta u osmeh, te mu se ukazaše sjajnobeli zubi. Riđi Hamzalo samo pogleda Voroncova jednim svojim crvenim okom, pa opet uperi pogled na uši svoga konja.

Kad su Voroncov i Hadži Murat, sa pratnjom, projahali put tvrđave, vojnici, pušteni iz lanca, sakupljeni u gomilice, počeli su stavljati primedbe:

– Koliko ih je ovaj pobio, prokletnik! A gledaj samo kako će mu ugađati – reče jedan.

– Nego! Bio je prvi komandant kod Šmelje. A sada...

- Junačina je, nema šta, džigit.
 - Vidi, vidi riđega, gleda ispod oka kao divlja zver.
 - Uh, da grozne li psine!
- Riđi je svima naročito pao u oči.

*

Tamo gde je sečena šuma vojnici koji su bili bliže drumu istrčavali su da vide. Oficir je viknuo na njih, ali ga je Voroncov zadržao.

– Neka ih, neka vide svoga starog poznanika. Poznaješ li ga? – upitao je Voroncov najbližeg vojnika, sporo izgovarajući reči svojim engleskim naglaskom.

- Ja ne, vaša svetlosti.
- Hadži Murat, jesi li čuo za njega?
- Kako da nisam čuo, vaša svetlosti, tukli smo ga mnogo puta.
- Ali smo i mi od njega izvlačili.
- Tako je, vaša svetlosti – odgovori vojnik, zadovoljan što je mogao da porazgovara sa starešinom.

Hadži Murat je razumeo da se govori o njemu i u očima mu zasija veseo osmeh. Voroncov se vrati u tvrđavu u najboljem raspoloženju.

VI

Voroncovu je bilo vrlo milo što je njemu, baš njemu, pošlo za rukom da namami i primi glavnog, posle Šamila najmoćnijeg neprijatelja Rusije. Samo jedno mu je bilo neprijatno: komandant trupa u Vozdvižensku bio je general Meler-Zakomeljski i, zapravo, sve je trebalo da ide preko njega. Voroncov je pak sve svršio sam, i ne javljajući mu, tako da je moglo doći i do neprijatnosti. I ta misao pomućivala je donekle Voroncovljevu radost.

Kad je stigao kući, Voroncov predade Hadži Muratove muride ađutantu puka, a Hadži Murata uvede u svoj dom.

Kneginja Marija Vasiljevna, elegantna i s osmehom na licu, dočeka Hadži Murata u sobi za primanje, zajedno sa sinom, šestogodišnjim lepim dečkom kudrave kose, a Hadži Murat, prinevši ruke grudima, reče preko tumača, koji je bio uz njega, svečanije no obično, da sebe smatra kneževim kunakom, jer ga je primio u svoj dom, a sva kunakova porodica kunaku je isto onoliko sveta koliko i on sam. Mariji Vasiljevnoj svidela se i spoljašnjost i držanje Hadži Muratovo. A to što je pocrveneo i zaplamteo kada mu je ona pružila svoju veliku belu ruku još je više raspoloži u njegovu korist. Ona ga ponudi da sedne, zapita ga da li pije kafu i naredi da mu je donesu. Ali kad mu donesoše kafu, Hadži Murat je odbi. On je pomalo

razumeo ruski, ali nije mogao da govori, i, kad ne bi razumeo, osmehnuo bi se, i taj osmeh svideo se Mariji Vasiljevnoj onako isto kao i Poltorackom. Kudravi sinčić Marije Vasiljevne, kome su oči igrale kao na zejtinu i koga je mati zvala Buljkom, stajao je uz mater i nije skidao pogleda s Hadži Murata, o kome je slušao kao o neobičnom ratniku.

Ostavivši Hadži Murata sa ženom, Voroncov ode u kancelariju da izda naredbe za izveštaj pretpostavljenima o dolasku Hadži Muratovom. Pošto je napisao raport komandantu levog krila, generalu Kozlovskom, u Grozni, i pismo ocu, Voroncov požuri kući bojeći se ženinog nezadovoljstva što joj je ostavio na vratu strašnog tuđinca, s kojim je morala postupati tako da ga ne uvredi i da ne bude suviše pažljiva prema njemu. Ali mu je strah bio uzaludan. Hadži Murat je sedeo u naslonjači držeći na krilu Buljku, Voroncovljevog pastorka, i, sagnuvši glavu, pažljivo slušao ono što mu je govorio tumač, prevodeći reči Marije Vasiljevne, koja se smejala. Marija Vasiljevna govorila mu je da, ako svakome kunaku bude davao onu stvar koju kunak pohvali, uskoro će biti prinuđen da ide kao Adam ...

Hadži Murat je pri kneževom ulasku skinuo s krila Buljku, koga to začudi i uvredi, a šaljiv izraz lica zamenio strogim i ozbiljnim. On sede tek onda kad i Voroncov. Nastavljajući razgovor, odgovori na reči Marije Vasiljevne da je takav njihov zakon da sve što se kunaku sviđi mora mu se i dati.

– Tvoja sin kunak – reče ruski, gladeći po kudravoj kosi Buljku, koji mu se opet popeo na krilo.

– Divan je taj tvoj razbojnik – reče Marija Vasiljevna mužu na francuskom jeziku – Buljka se divio njegovom jataganu, a on mu ga je smesta poklonio.

Buljka pokaza jatagan očuhu.

– C'est un objet de prix¹⁶⁾ – reče Marija Vasiljevna.

– Il faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau¹⁷⁾ – reče Voroncov.

Hadži Murat je sedeo oborena pogleda i, gladeći dečka po kudravoj glavi, tepao:

❖ Džigit, džigit¹⁸⁾

– Divan, divan jatagan – reče Voroncov izvukavši do polovine naoštreno čelično sečivo sa olukom na sredini. – Hvala ti.

– Upitaj ga čime bih mu mogao biti na usluzi – reče Voroncov tumaču.

Tumač je preveo, a Hadži Murat odmah odgovori da njemu ne treba ništa, samo bi molio da ga odmah odvedu na mesto gde bi se mogao moliti bogu. Voroncov dozva sobara i naredi mu da Hadži Muratu ispuni želju.

Čim je Hadži Murat ostao sam u svojoj sobi, lice mu se izmenilo: iščežao je izraz zadovoljstva – i donekle nežnosti, donekle svečanosti – i pojavio izraz zabrinutosti.

Doček koji mu je priredio Voroncov bio je mnogo bolji nego što se

nadao. Ali ukoliko je doček bio bolji, utoliko je Hadži Murat manje verovao Voroncovu i njegovim oficirima. On se bojao svega: i da će ga uhvatiti, okovati i poslati u Sibir, ili da će ga prosto ubiti, i zato je bio na oprezu.

Zapita Eldara, koji uđe baš u tom trenutku, gde su smestili muride, a gde konje, i da im nisu oduzeli oružje.

Eldar ga izvesti da su konji u kneževoj štali; ljudi su smešteni u šupi, oružje je na njima i tumač ih časti jelom i čajem.

Hadži Murat zavrte glavom u nedoumici i, svukavši se, poče čitati molitvu. Kad je završio, naredi da mu donesu srebrni jatagan, obuče se i opasa, pa sede na sećiju, očekujući da vidi šta će biti.

U pet sati pozvali su ga knezu na ručak.

Za ručkom Hadži Murat nije jeo ništa osim pilava, od koga je izvadio sebi na tanjir s onog mesta odakle je uzela i Marija Vasiljevna.

– Boji se da ga ne otrujemo – reče Marija Vasiljevna mužu. – Uzeo je odakle sam i ja uzela.

– I odmah se preko tumača obrati Hadži Muratu s pitanjem kada će se opet moliti bogu. Hadži Murat diže uvis pet prstiju i pokaza na sunce.

– Znači, skoro.

Voroncov izvadi sat i pritisnu oprugu; sat izbi četiri i četvrt. Hadži Murata očigledno začudi taj zvuk, pa zamoli da izbija još malo i da razgleda sat.

– Voilà l'occasion! Donnez-lui la montre¹⁹⁾. – reče Marija Vasiljevna mužu.

Voroncov odmah ponudi Hadži Muratu sat. Hadži Murat prinese ruku grudima i primi sat. Nekoliko puta ga je navijao, slušao i odobravao klimanjem glave.

Posle ručka, knezu su javili da je došao ađutant Melera-Zakomeljskog.

Ađutant saopšti knezu da je general, kad je doznao za prelazak Hadži Murata, bio vrlo nezadovoljan što ga o tome nisu ranije izvestili i da zahteva da Hadži Murata smesta pošalju njemu. Voroncov je rekao da će generalova naredba odmah biti izvršena i, dostavivši Hadži Muratu preko tumača generalov zahtev, zamolio ga da zajedno odu Meleru.

Kad je Marija Vasiljevna doznala zbog čega je ađutant dolazio, shvatila je odmah da između njenog muža i generala može doći do neprijatnosti i, bez obzira na sve muževe izgovore, spremi se da zajedno s njim i Hadži Muratom pođe generalu.

– Vous feriez bien mieux de rester; c'est mon affaire, non pas la vôtre²⁰⁾.

❖ Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale²¹⁾.

– Moglo bi se u drugo vreme.

– Ja hoću sada.

Nije se imalo kud. Voroncov je pristao, i tako su pošli utroje.

Kad su stigli, Meler sa hladnom učtivošću otprati Mariju Vasiljevnu svojoj ženi, a ađutantu naredi da Hadži Murata uvede u čekaonicu i da ga nikuda ne pušta do dalje naredbe.

– Izvolite – reče on Voroncovu otvarajući vrata na kabinetu i propuštajući kneza ispred sebe.

Ušavši u kabinet, on stade pred kneza i, ne ponudivšu ga da sedne, reče:

– Ovde sam ja vojni komandant i zato svi pregovori s neprijateljem imaju da se vode preko mene. Zašto me niste izvestili o prelasku Hadži Murata?

– Izaslanik je došao k meni i izrazio Hadži Muratovu želju da se preda meni – odgovori Voroncov, sav bled od uzbuđenja, očekujući grubi ispad razljućenog generala i u isti mah zaražujući se njegovim gnevom.

– Pitam vas zašto me niste obavestili?

– Mislio sam da to učinim, barone, ali...

– Nisam ja za vas baron nego vaše prevashodstvo!

I tu se odjednom izli dugo zadržavani baronov gnev. On izgovori sve što mu se odavno bilo nakupilo u duši.

– Ne služim ja svoga cara dvadeset i sedam godina zato da bi ljudi koji su od juče u službi, koristeći se svojim rodbinskim vezama, mogli meni ispred nosa da naređuju stvari koje ih se ništa ne tiču.

– Vaše prevashodstvo, ja vas molim da ne govorite ono što nije pravo – prekide ga Voroncov.

– Ja govorim istinu i ne dopuštam... – reče general još razdraženije.

U tom trenutku, šušteći suknjama, uđe Marija Vasiljevna, a za njom omalena, skromna gospođa, supruga Melera-Zakomeljskog.

– Ostavite se, barone, Simon nije mislio da vam stvara neprijatnosti – poče Marija Vasiljevna.

– Ja, kneginjo, ne govorim o tome ...

– E pa, vidite, bolje bi bilo da mi to ostavimo. Znete: bolje je mršavo poravnanje nego debela parnica. Lepo ja kažem... – Ona se nasmeja.

I srditi general pokori se zavodničkom osmehu lepotice. Ispod brkova ukaza se osmejak.

– Priznajem da sam pogrešio – reče Voroncov – ali...

– A i ja sam malo pao u vatru – reče Meler i pruži knezu ruku.

Mir je bio uglavljen i doneta odluka da Hadži Murat privremeno ostane kod Melera, a posle da ga pošalju komandantu levoga krila.

Hadži Murat je sedeo u susednoj sobi i, mada nije razumevao šta se govori, shvatio je ono što mu je bilo potrebno da zna: da je prepirka bila zbog njega i da je njegov prelazak od Šamila stvar od neobičnog značaja za Ruse, i da će, prema tome, samo ako ga ne pošalju u progonstvo ili ga ne ubiju, moći od njih mnogo da traži. Osim toga, uvideo je i to da iako je

Meler-Zakomeljski komandant, on nema onog značaja koji ima Voroncov, njegov potčinjeni, i da je važan Voroncov, a ne Meler-Zakomeljski. I zato kad je Meler-Zakomeljski pozvao Hadži Murata i počeo da ga ispituje, Hadži Murat se držao oholo i svečano, govoreći da je napustio svoja brda da posluži belome caru, a o svemu će dati računa samo njegovom serdaru, tj. glavnom komandantu knezu Voroncovu, u Tiflisu.

VII

Ranjenog Avdejeva preneli su u bolnicu, koja je bila smeštena na izlasku iz tvrđave, u maloj kući pokrivenoj šindrom, i smestili ga u zajedničku sobu, na jedan prazan krevet. U sobi su bila četiri bolesnika: jedan se preturao u vatri tifusne groznice, drugi, sa plavim kolutovima ispod očiju, očekivao je nastup tropske groznice i neprestano zevao, i još dvojica, koji su pre tri nedelje bili ranjeni pri jednom napadu – jedan u članak na ruci (taj je bio na nogama), drugi u rame (on je sedeo na postelji). Svi bolesnici, osim tifusnog, okružili su donesenog ranjenika i počeli su da se raspituju kod onih koji su ga doneli.

– Nekad pucaju i zaspu nas kišom od kuršuma, pa nikom ništa, a sad jedva da su ispalili pet metaka – pričao je jedan od onih koji su doneli Avdejeva.

– Kako je kome suđeno.

– Jao! – jeknu Avdejev glasno, uzdržavajući bol, kada su ga spuštali na postelju. Kad su ga položili, on se namršti i prestade da ječi, ali je neprestano drmao stopalima. Rukama se držao za ranu i nepomično gledao preda se.

Došao je lekar i naredio da prevrnu ranjenika da vidi je li kuršum izišao pozadi.

– A šta je ovo? – upita lekar pokazujući na velike, bele ožiljke, izukrštane po leđima i butinama.

– To je od pre, vaše prevashodstvo – reče Avdejev stenjući.

To su bili tragovi kazne za propijeni novac.

Avdejeva su opet okrenuli i lekar je dugo čeprkao sandom po stomaku dok je napipao kuršum, ali ga nije mogao izvaditi. Pošto je previo ranu i zalepio je lepljivim flasterom, lekar ode. Za sve vreme dok su mu čeprkali po rani i previjali ga, Avdejev je ležao stisnutih zuba i zatvorenih očiju. A kad je lekar otišao, on je otvorio oči i začuđeno se obazreo oko sebe. Oči su mu bile upravljene na bolesnike i bolničare, ali on kao da nije video njih, nego nešto drugo, što ga je čudilo.

Došli su drugovi Avdejeva, Panov i Serjogin. Avdejev je isto onako ležao i gledao ispred sebe pogledom punim čuđenja. Dugo nije mogao da

pozna drugove, iako su mu oči gledale pravo u njih.

– Je li, Petre, imaš li što da javiš svojoj kući? – upita Panov.

Avdejev ne odgovori, mada je Panova gledao u lice.

– Velim, imaš li što kući da javiš? – upita Panov ponovo, dodirnuvši mu hladnu, široku ruku. Avdejev kao da se trže.

– A, Antoniču, došao si!

– Eto, stigao sam. Imaš li što kući da javiš? Serjogin bi ti napisao.

– Serjogine – reče Avdejev, prenoseći s mukom pogled na Serjogina. – Hoćeš li da napišeš?... Onda napiši ovako: sin vaš Petruha je mrtav... Zavideo je bratu. Govorio sam ti onomad. A sad je i meni samome milo. Neka živi onaj kome je suđeno. Neka mu bog da svako dobro, ja se radujem. Tako napiši.

Kad je izgovorio to, on je malo počutao, uprevši pogled u Panova.

– A nađe li lulu? – upita ga odjednom. Panov ne odgovori.

– Lulu, velim, jesi li našao lulu? – ponovi Avdejev.

– Bila je u torbici.

– Ako, ako. A sad mi dajte svećicu, sad ću da mrem – reče Avdejev.

U taj čas dođe Poltoracki da obiđe vojnika.

– Kako je, brate? Rđavo? – reče on. Avdejev zažmuri i odmahnu glavom odrično. Njegovo koščato lice bilo je bledo i strogo. On ne odgovori ništa, samo opet ponovi, obrativši se Panovu:

– Daj mi svećicu, ja mrem.

Dali su mu u ruke sveću, ali mu se prsti nisu savili, te su mu je metnuli između prstiju, pridržavajući je. Poltoracki ode i, pet minuta posle njegovog odlaska, bolničar prisloni uvo na srce Avdejeva i reče da je svršeno.

Smrt Avdejeva bila je ovako opisana u izveštaju poslatom u Tiflis: "23. novembra izišle su iz tvrđave dve čete Kurinskoga puka radi seče šume. Usred dana znatan broj gorštaka iznenada je napao vojnike koji su sekli šumu. Lanac je počeo da odstupi, a u to vreme druga četa napadne bajonetima i potuče gorštake. U borbi su dva redova ranjena i jedan ubijen. Gorštaci su imali oko stotinu ubijenih i ranjenih."

VIII

Onog istog dana kada je Petruša Avdejev izdahnuo u vozdviženskoj bolnici, njegov stari otac, žena onoga brata umesto koga je otišao u vojnike, i kći starijega brata, udavača, vršili su ovas na smrznutom gumnu. Uoči toga dana napadao je dubok sneg, a pred zoru je stegao žestok mraz. Starac se probudio još kad su treći petli pevali i, videvši kroz zamrznute prozore sjajnu mesečinu, sišao s peći, obuo se, obukao bundu, metnuo kapu i otišao

na gumno. Tamo je radio dva sata, zatim se vratio u kolibu i probudio sina i žene. Kad su žene i devojka stigle na gumno, prostor za vršidbu bio je raščišćen, drvena lopata bila je zabodena u beli sipkavi sneg, a pored nje metla, sa prućem uvis, i snopovi ovsa bili su poredani u dva reda, kao pod konac, na raščišćenom gumnu. Svi su uzeli mlatila i počeli ravnomerno mlatiti snopove, u tri udarca. Starac je udarao snažno, lomeći slamu teškim mlatilom, devojka je tukla ujednačeno povrh snopova, snaha je oturala.

Mesec je zašao i počelo je svitati, jedan red već je bio gotov kad je stariji sin Akim, u bundici i sa šubarom na glavi, stigao k njima.

– Što si se toliko izležavao? – viknu otac na njega, prestavši da mlati i oduprevši se o mlatilo.

– Pa treba i konje namiriti.

– Konje namiriti – rugao se stari. – Stara će ih namiriti. Mlatilo u šake! Kako si se ugojio, pijanice.

– Nisi me ti pojio – promumla sin.

– Šta? – upita starac strogo, natmurivši se i propuštajući udarac.

Sin ćuteći uze mlatilo i rad se nastavi učetvoro: trap-ta-pa-tap,-ta-pa-tap... Trap – čulo se posle svakog trećeg udarca teško starčevo mlatilo.

– Vidi mu samo vratinu, kao u bika, a sa mene i čakšire spadaju – reče starac propustivši udarac i, samo da ne bi izgubio takt, klatio je mlatilom po vazduhu.

Završili su red i žene su počele grabuljama vući slamu.

– Budala Petruha što te zamenjuje. U vojsci bi batinom isterali sav bes iz tebe, a on je kod kuće vredeo za petoricu kao što si ti.

– De, dosta, tata – reče snaha rasturajući snopove.

– Hranim vas šestoro, a nijedno ništa ne radi. Sam Petruha radio je za dvojicu, a ne kao...

Škripeći po snegu novim opancima na dobro pripijenim vunenim obojcima, dođe starica po utrvenoj stazi. Seljaci su skupljali na gomilu neovejani ovas, a žene i devojke začišćavale.

– Dolazio je odbornik. Treba da se prevuku cigle za spahije – reče starica. – Spremila sam doručak. Hoćete li ići?

– Dobro. Preži čilaša pa idi – reče stari Akimu. – I pazi da posle ne odgovarani zbog tebe, kao onomad. Znaš, onako kako je Petruha radio.

– Njega si grdio kad je bio kod kuće – zajedljivo odgovori Akim ocu – a kad njega nema, onda mene grdiš.

– Znači, da si zaslužio – reče mati isto tako ljutito. – Ti nisi Petruhi ni za mali prst.

– Dobro, de – reče sin.

– Baš, dobro, brašno si propio, a sad kažeš "dobro".

– Bilo pa prošlo – reče snaha.

I ostavivši mlatila, svi se uputiše kući.

Nesloga između oca i sina počela je odavno, gotovo otkada je Petar otišao u vojsku. Starac je još tada osetio da je za jastreba dobio kukavicu. Doduše, po zakonu, kako ga je starac razumeo, trebalo je da onaj bez dece zameni onoga koji ima porodicu. Akim je imao četvoro dece, Petar nije imao nijedno; ali je bio radnik kao i otac: vešt, okretan, snažan, izdržljiv i, što je glavno, vrdan. On je uvek radio. Kad god bi prošao pored radnika, uvek bi, kao što je i stari činio, zastao da pomogne. Ili bi isterao dva otkosa, ili bi natovario kola, ili bi oborio drvo, ili bi nacepao drva. Ocu je bilo žao, ali se nije imalo kud. Vojska je bila kao i smrt. Vojnik je kao odsečena ruka i spominjati ga, značilo je pozleđivati ranu. Tek ponekad, koliko da bocne starijeg sina, stari bi ga, kao ovo maločas, spomenuo. Mati se često sećala mlađeg sina i odavno, već druga godina, molila starca da pošalje Petru koju paru. Ali je stari ćutao.

Kuća Avdejevih bila je bogata i starac je imao odvojenih para, ali ni za šta na svetu ne bi pristao da dirne u ušteđevinu. Sad, kad je stara čula da on spominje mlađeg sina, odluči da ga ponovo zamoli da sinu pošalje makar jednu rublju kad proda ovas. Tako je i učinila. Kad mladi odoše na kuluk i ona ostade nasamo sa starim, ona nagovori starca da od novca za prodani ovas pošalje Petruhi jednu rublju. I kada su iz ovejanih gomila nasuli u džakove dvanaest četvrtina ovasa i natovarili na troje saonice, pošto su džakove obazrivo zatvorili drvenim šipovima, ona je predala starcu pismo koje joj je crkvenjak napisao, onako kako mu je ona govorila. Stari obeća da će u gradu priložiti rublju uz pismo i poslati sinu. Starac, u novoj bundi i kaftanu i u toplim belim vunanim obojcima, uze pismo, metnu ga u torbu i, pomolivši se bogu, sede na prve saonice i potera u grad. Na zadnjim saonicama bio je unuk. U gradu je starac zamolio nastojnika da mu pročita pismo, slušao je pažljivo i odobravao.

U pismu Petruhine matere bio je prvo blagoslov, zatim pozdravi od svih, izveštaj o kumovljevoj smrti i najzad vest da Aksinja (Petrova žena) nije htela da živi u njihovoj kući nego je otišla u službu. Čuje se da živi lepo i pošteno. Pomenut je i poklon, rublja, i dodato ono što je tužna starica, suznih očiju, od srca i reč po reč, naredila crkvenjaku da napiše:

"I još, milo moje detence, golubiću moj, Petrušenjka, isplakala sam ja svoje stare oči tužeći za tobom. Sunašce moje lepo, na kome si me ostavio... " Tu je starica zakukala, zaplakala i rekla: – Eto tako.

Tako je i ostalo u pismu, ali Petruhi nije bilo suđeno da primi ni vest o ženinom odlasku iz kuće, ni rublju, ni materine reči. Pismo i novac vraćeni su sa izveštajem da je Petruha poginuo u ratu, braneći cara, otadžbinu i veru pravoslavnu. Tako je napisao vojni pisar.

Kad je starica primila ovu vest, kukala je koliko je mogla, posle se prihvatila posla. Prve nedelje otišla je u crkvu, dala parastos, upisala Petra u čitulju mrtvih i razdala komadiće nafore za pokoj duše raba božjeg Petra.

Zakukala je i Aksinja kad je doznala za smrt dragog muža, s kojim je proživela samo godinu dana. Žalila je i muža i ceo svoj upropašćeni život, a u svojoj kuknjavi i zapevanju spominjala je i rusu kosu Petra Mihailoviča, i njegovu ljubav, i svoj žalosni život sa siročetom Vanjkom, i gorko je korela Petrušu što se sažalio na brata, a nije požalio nju, sinju kukavicu, koja se potuca po tuđim kućama.

Međutim, u dnu duše Aksinja se radovala Petrovoj smrti. Ona je ponovo bila trudna od spahijskog ekonoma, kod koga je živela, i sad je više niko nije mogao grditi, a ekonom se mogao oženiti njom, kako joj je i govorio kad ju je nagovarao da živi s njim.

IX

Mihailo Semjonovič Voroncov²²⁾, sin ruskog poslanika, obrazovan u Engleskoj, bio je među ruskim višim činovnicima čovek evropskog obrazovanja, retkog u ono vreme, častoljubiv, pitom, ljubazan u ophođenju sa nižima od sebe i fini dvoranin u odnosima prema višima. On nije mogao ni da zamisli život bez vlasti i bez pokornosti. Imao je sve najviše činove i odlikovanja i smatran je za iskusnog ratnika, čak i za pobedioca Napoleona kod Krasnog. Godine 1852. imao je preko sedamdeset godina, ali je još bio potpuno svež, kretao se živo i, što je glavno, savršeno vladao svom umešnošću svoga utančanog i prijatnog duha, koji je bio upravljen na podržavanje njegove vlasti i utvrđivanje i širenje lične popularnosti. Imao je veliko bogatstvo, i svoje i svoje žene, grofice Branjicke, i veliku namesničku platu, i trošio veliki deo svojih prihoda na uređenje dvorca i parka na južnoj obali Krima.

Četvrtoga decembra 1851. godine, uveče, zaustavila se pred njegovim dvorcem u Tiflisu brza kurirska trojka. Umoran, sav crn od prašine, oficir, koji je od generala Kozlovskog doneo vesti o Hadži Muratovom prelazu Rusima, prođe, protežući noge, pored straže na prostrani doksat namesnikovog dvorca. Bilo je šest sati uveče, Voroncov je baš bio pošao na ručak kad su mu prijavili kurira. Voroncov primi kurira odmah i zato zadocni nekoliko minuta na ručak. Kad je ušao u sobu za primanje, zvanice, njih tridesetak na broju, koje su sedele oko kneginje Ksaverjevne ili stajale u grupama kraj prozora, poustajaše i okrenuše se knezu. Voroncov je bio u svom običnom crnom vojničkom mundiru bez epoleta, sa poprečnim trakama na ramenima i s belim krstom o vratu. Njegovo lisičje izbrijano lice osmehivalo se prijateljski i, žmirkajući očima, obuhvatio je pogledom ceo skup.

Ušavši mekim, žurnim koracima, on se izvini gospođama zbog

zadocnjenja, rukova se sa gospodom, pa priđe gruzinskoj kneginji Manani Orbelijani, visokoj, punoj, četrdeset petogodišnjoj lepotici i ponudi joj ruku da je odvede k stolu. Kneginja Jelisaveta Ksaverjevna sama pruži ruku jednom riđem generalu čekinjastih brkova, koji je tek doputovao. Gruzinski knez ponudi ruku kneginjinoj prijateljici, grofici Šoazel. Doktor Andejevski, ađutant i ostali, neki s damama, a neki bez dama, pođoše iza prva dva para. Lakeji u livrejama, čarapama i cipelama odmicali su i primicali stolice gostima. Glavni lakej svečano je sipao supu iz srebrne činije.

Voroncov je seo na sredinu dugačkog stola. Prema njemu sedi kneginja, njegova žena, s generalom. Desno od njega sedela je njegova dama, lepotica Orbelijani, levo – vitka, crnomanjasta, rumena, sva u blistavom nakitu, gruzinska kneginja, koja se neprestano osmehivala.

❖ *Excellentes, chère amie*,²³⁾ – odgovori on na kneginjino pitanje o vestima koje je kurir doneo. – *Simon a eu de la chance*²⁴⁾.

I poče pričati tako da bi sve zvanice mogle čuti vanrednu novost – jedino za njega to nije bilo ništa osobito, jer su se pregovori vodili odavno – da se čuveni najhrabriji Šamilov pomoćnik, Hadži Murat, predao Rusima i da će koliko sutra biti doveden u Tiflis.

Svi koji su bili za stolom, čak i mladež, ađutanti i činovnici, koji su sedeli u dnu stola i dotle se nečim tiho smejali, začutili su i počeli slušati.

– A jeste li vi, generale, išli kadgod protiv toga Hadži Murata? – upita kneginja svog suseda, riđeg generala čekinjastih brkova, kad knez prestade da govori.

– Više puta, kneginjo.

I general poče pričati kako je Hadži Murat 1843. godine, pošto su gorštaci zauzeli Gergebilj, nabasao na odred generala Paseka i kako je tako reći na njihove oči ubio pukovnika Zolotuhina.

Voroncov je slušao generala s ljubaznim osmehom, očigledno zadovoljan što se general raspričao. Ali odjednom Voroncovljevo lice dobi rasejan i sumoran izraz.

General se raspričao i poče kazivati kako se po drugi put sukobio s Hadži Muratom.

– On je taj – govorio je general – izvolite se setiti vaša svetlosti – koji je postavio zasedu pred ekspediciju peksimita, kad vam je stigla pomoć.

– Gde? – upita Voroncov žmirkajući očima.

Stvar je bila u tome što je hrabri general nazivao "pomoću" onu bitku u nesrećnom darginskom pohodu, u kojoj bi uistinu propao ceo odred, zajedno s knezom Voroncovom, koji je komandovao odredom, da mu nisu stigle u pomoć sveže trupe i spasle ga. Svi su znali da je ceo darginski pohod, pod komandom Voroncova, u kome su Rusi imali mnogo ubijenih i ranjenih i izgubili nekoliko topova, bio jedan sraman događaj; stoga, ako bi ko u prisustvu Voroncova i govorio o tom pohodu, govorio bi samo u onome

smislu u kome je Voroncov napisao izveštaj caru, tj. da je to bio sjajan podvig ruske vojske. A rečju "pomoć" prosto se nagoveštavalo da ono nije bio sjajan podvig, već pogreška koja je upropastila mnogo ljudi. Svi su to razumeli, i jedni su se pravili da ne primećuju značaj generalovih reči, drugi su u strahu iščekivali šta će biti dalje; neki su se i pogledali smeškajući se. Jedino riđi general čekinjastih brkova nije ništa opažao i, zanet pričanjem, odgovori sasvim mirno...

– Kad je ono stigla pomoć, vaša svetlosti.

I kad je već počeo o svojoj omiljenoj temi, general ispriča do sitnica "kako je taj Hadži Murat vešto rascepio odred i da na vreme ne stigismo u pomoć – on je reč "pomoć" izgovarao kao sa nekom naročitom nasladom – svi bi ostali tu na mestu, jer ... "

General ne stiže da dovrši, jer mu Manana Orbelijani, shvativši u čemu je stvar, upade u reč pitajući ga o dobrim stranama njegovog stana u Tiflisu. General se začudi, osvrnu se na sve strane i pogleda u svog ađutanta i dno stola, koji ga je posmatrao uporno i značajno – i namah razumede. Ne odgovorivši kneginji, namršti se, začuta, i poče žurno jesti, ne žvaćući, fino jelo iz svoga tanjira, koje mu je bilo nepoznato po izgledu, pa čak i po ukusu.

Svi osetiše nelagodnost, ali svu nelagodnost izgadi gruzinski knez, neobično glup, ali vrlo vešt i iskusan laskavac i dvoranin, koji je sedeo s druge strane do kneginje Voroncove. Kao da ništa nije bilo, on vrlo glasno poče pričati kako je Hadži Murat oteo udovicu Ahmet-hana Mehtulinskog.

– Upao noću u selo, zgrabio šta je hteo, i odjurio u trku sa celim svojim društvom.

– Zašto mu je upravo trebala ta žena? – upita ga kneginja.

– Bio je neprijatelj njenoga muža, gonio ga, ali na hana nigde nije mogao naići sve do njegove smrti; zato se osvetio na ženi.

Kneginja to prevede na francuski svojoj staroj prijateljici, grofici Soazel, koja je sedela do gruzinskog kneza.

– Quelle horreur²⁵⁾ – reče grofica zažmurivši i odmahujući glavom.

– O ne – reče Voroncov smešeći se – pričali su mi da se on prema zarobljenici ponašao viteški i da ju je docnije pustio.

– Jest, ali za otkup.

– Pa, razume se, ali je ipak plemenito postupio.

Ove kneževe reči odredile su karakter daljih priča o Hadži Muratu. Dvorani su znali da će knezu Voroncovu biti utoliko milije ukoliko se Hadži Muratu bude pridavao veći značaj.

– Čudnovata smelost u toga čoveka! Neobičan čovek!

Nego! 1849. godine upao je usred bela dana u Temir-Han-Šuru i opljačkao dućane.

Jermenin, koji je sedeo u dno stola i u ono doba bio u Temir-Han-Šuru,

ispričao je pojedinosti tog Hadži Muratovog podviga. Uopšte, ceo ručak prošao je u pričama o Hadži Muratu. Svi su naizmenice hvalili njegovu hrabrost, pamet, velikodušnost. Neko je ispričao i to kako je on naredio da se ubije dvadeset i šest zarobljenika; ali se čak i za to nađe opravdanje: šta se može, à la guerre comme à la guerre²⁶⁾.

– To je veliki čovek.

– Da se rodio u Evropi, bio bi, možda, novi Napoleon – reče glupi gruzinski knez, daroviti laskavac.

On je znao da svako spominjanje Napoleona pričinjava prijatnost Voroncovu, koji je nosio beli krst za jednu pobedu nad njim.

– Ako baš ne Napoleon, onda bar hrabri konjički general – reče Voroncov.

– Ako nije Napoleon, onda je Mjurat.

– I zove se Hadži *Murat*²⁷⁾.

– Hadži Murat je prebegao, sad je kraj i Šamilu – reče neko.

– Oni osećaju da sada više (ovo sada značilo je pod Voroncovom) neće moći da izdrže – reče drugi.

– Tout écela est grâce à vous²⁸⁾ – reče Manana Orbelijani.

Knez Voroncov se trudio da umeri talase laskanja koji su već počeli da ga zapljuskuju. Ali mu je bilo prijatno i povede u najlepšem raspoloženju svoju damu u salon.

Posle ručka, kad su u salonu služili goste kafom, knez je bio prema svima neobično ljubazan i, prišavši generalu riđih, čekinjastih brkova, trudio se da mu pokaže kako nije ni primetio njegovu nesprenost.

Pošto je obišao sve goste, knez je seo za kartaški sto. On je igrao jednu starinsku igru, *lomber*. Kneževi partneri bili su: gruzinski knez, zatim jermenski general, koji je naučio da igra *lomber* od kneževog sobara, i četvrti, čuven sa svoga gospodstva, doktor Andrejevski.

Metnuvši preda se zlatnu burmuticu sa likom Aleksandra I, Voroncov raspečati satinirane karte, i već je hteo da ih raširi po stolu kad uđe sobar, Italijan Đovani, sa pismom na srebrnom poslužavniku.

– Opet kurir, vaša svetlosti

Voroncov ostavi karte i, izvinivši se, otvori pismo i poče čitati.

Pismo je bilo od sina. On je opisivao prelazak Hadži Muratov i sukob s Melerom-Zakomeljskim.

Kneginja pride i upita šta sin piše.

❖ Sve o istom. Il a eu quelques désagréments avec le commandant de la place. Simon a eu tort. But all is well that ends well²⁹⁾ – reče on dajući pismo ženi i, obrativši se partnerima, koji su očekivali s poštovanjem, zamoli ih da uzmu karte.

Kada su karte podeljene prvi put, Voroncov otvori burmuticu i učini

ono što je činio uvek kad je bio veoma dobro raspoložen: uzeo je belim, naboranim, staračkim rukama malčice francuskog burmuta, prineo ga nosu i ušmrknuo.

X

Kada je Hadži Murat sutradan došao Voroncovu, kneževa čekaonica bila je puna. Tu je bio i jučerašnji general čekinjastih brkova, u paradnoj uniformi i s ordenima, koji je došao da se oprost; bio je tu i komandant puka, kome su, za zloupotrebe počinjene u ishrani puka, pretili sudom. Tu je bio i bogati Jermenin, koga je protežirao doktor Andrejevski i koji je imao zakup rakije, pa je sada radio na obnavljanju ugovora. Tu je bila, u dubokoj crnini, udovica poginulog oficira, koja je došla da moli za penziju ili da joj se deca školuju o državnom trošku. Bio je tu i gruzinski knez, u sjajnom gruzinskom odelu, koji je upropastio celu svoju imovinu, pa je radio na tome da dobije jedno imanje oduzeto od crkve. Tu je bio policijski pisar sa velikim omotom, u kome se nalazio projekt o novom načinu pokorenja Kavkaza. Bio je tu i neki han, koji je došao jedino zato da bi kod kuće mogao pričati kako je bio kod kneza.

Svi su čekali na red, i jedan lep, plav i mlad ađutant uvodio ih je jednog po jednog u knežev kabinet.

Hadži Murat je bio odeven u dugi beli čerkeski kaput preko zagasitog bešmeta³⁰⁾, sa tankim srebrnim širitom na okovratniku. Na nogama je imao crne dokolenice i meke cipele iste boje, koje su mu obavijale stopala kao rukavice; na glavi šubaru sa čalmom, zbog koje ga je, na dostavu Ahmet-hana, general Klugenau uhapsio i koja je bila uzrok njegovog prelaska na Šamilovu stranu. Hadži Murat je koračao brzo po parketu čekaonice, naginjući se svojim tankim strukom, usled lakog hramanja na jednu nogu, koja je bila kraća od druge. Njegove jako razmaknute oči mirno su gledale napred i, izgledalo je, nisu videle nikog.

Lepi ađutant, pošto se pozdravi s Hadži Muratom, zamoli ga da sedne dok ga ne prijavi knezu.

Ali Hadži Murat ne htjede da sedne, već, držeći ruku na jataganu i izbacivši nogu, ostade stojeći, bacajući prezrive poglede na sve prisutne.

Hadži Muratu priđe tumač, knez Tarhanov, i poče govoriti s njim. Hadži Murat je odgovarao nerado i odsečno. Iz kabineta iziđe kumički knez, koji je došao da se žali na policijskog pisara, a odmah posle njega ađutant pozva Hadži Murata, dovede ga do vrata kabineta i propusti unutra.

Voroncov primi Hadži Murata stojeći kraj stola. Staračko belo lice glavnog komandanta nije se smeškalo kao juče, bilo je skoro strogo i

svečano.

Kad je ušao u veliku sobu s ogromnim stolom i velikim prozorima sa zelenim salonima, Hadži Murat položi svoje majušne preplanule ruke na drugi, onde gde mu se preklapao beo čerkeski kaput, pa oborivši oči reče polako, razgovetno i s puno poštovanja, na kumičkom narečju, kojim je dobro govorio:

– Predajem se pod visoku zaštitu velikog cara i vašu. Obećavam da ću verno, do poslednje kapi krvi služiti belome caru i nadam se da ću biti od koristi u ratu sa Šamilom, neprijateljem mojim i vašim.

Pošto sasluša tumača, Voroncov pogleda u Hadži Murata, a Hadži Murat se opet zagleda Voroncovu u lice.

Pogledi ove dvojice ljudi susretoše se i rekoše jedan drugome mnogo štošta, ono što se ne da izraziti rečima i što je bilo sasvim drukčije od onoga što je tumač govorio. Oni su prosto, bez reči, kazali jedan drugome svu istinu. Voroncovljeve oči govorile su da on ne veruje nijednoj reči od svega onog što je rekao Hadži Murat, da on zna da je Hadži Murat neprijatelj svemu što je rusko, da će uvek ostati takav i da se sada pokorava jedino zato što je prinuđen. A Hadži Murat je razumeo sve to, pa ipak je uveravao u svoju odanost. Hadži Muratove oči, pak, govorile su da bi taj starac trebalo da misli o smrti, a ne o ratu, ali da je on, iako star, veoma lukav i da se s njim mora biti na oprezu. I Voroncov je razumeo sve to, ali je ipak govorio Hadži Muratu ono što je smatrao da je potrebno za uspeh rata.

– Kaži mu – reče Voroncov tumaču (on je mladim oficirima govorio ti) – da je naš car isto toliko milostiv koliko i moćan, i da će mu, na moju molbu, svakako oprostiti i primiti ga u svoju službu. Jesi li mu rekao? – upita on, gledajući Hadži Murata. – A dotle dok ne dobijem milostivu odluku svoga gospodara, reci mu da ja uzimam na sebe da ga primim i da mu boravak među nama učinim prijatnim.

Hadži Murat još jednom prinese ruku na sredinu grudi i poče govoriti nešto vrlo živo.

Govorio je, kako je tumač preveo, da je on i pre, kad je upravljao Avarijom, 1839. godine, verno služio Ruse i nikad ih ne bi izneverio da nije bilo njegovog neprijatelja, Ahmet-hana, koji ga je hteo upropastiti pa ga je oklevetao pred generalom Klugenauom.

– Znam, znam – reče Voroncov (mada je sve to odavno zaboravio, ako je uopšte ikad i znao). – Znam – reče on sedajući i pokazujući Hadži Muratu sećiju koja je bila pored zida. Ali, Hadži Murat ne sede, već sleže svojim snažnim ramenima, što je značilo da se ne usuđuje sestiti u prisustvu tako znatna čoveka.

– I Ahmet-han i Šamil, obojica su moji neprijatelji – nastavi on obraćajući se tumaču. – Recu knezu, Ahmet-han je umro, pa mu se ne mogu osvetiti, ali Šamil je još živ i ja neću umreti dok mu ne platim – reče on

natmurivši obrve i snažno stisnuvši vilice.

– Da, da – reče Voroncov mirno. – A kako misli da plati Šamilu? – reče on tumaču. – I kaži mu da može sestri.

Hadži Murat opet odbi da sedne, a na postavljeno pitanje odgovori da je upravo zato i pobegao Rusima da im pomogne da unište Šamila.

– Dobro, dobro – reče Voroncov. – Ali šta upravo on misli da radi? Sedi, sedi.

Hadži Murat sede i reče da samo ako ga pošalju na lezginski front i dadu mu vojsku, on garantuje da će podići ceo Dagestan tako da se Šamil neće moći održati.

– To valja. Tako može – reče Voroncov. – Promisliću.

Tumač prevede Hadži Muratu Voroncovljeve reči. Hadži Murat se zamisli.

– Kaži serdaru – reče on – da je moja porodica u rukama moga neprijatelja i da ću i ja biti vezan i neću moći poslužiti sve dok mi porodica bude u brdima. On će mi ubiti ženu, ubiće mi majku, pobiti decu, ako krenem protiv njega. Neka mi knez samo izvuče porodicu, neka je zameni za zarobljenike, a ja ću tada ili umreti ili uništiti Šamila.

– Dobro, dobro – reče Voroncov. – Razmislićemo o tome. A sada neka ide načelniku štaba i izloži mu u pojedinostima svoj položaj, svoje namere i svoje želje.

Tako se svršio prvi sastanak Hadži Murata sa Voroncovom.

Iste večeri davala se neka italijanska opera u novome pozorištu, ukrašenom po istočnjačkom ukusu. Voroncov je bio u svojoj loži, kad se u parteru pojavila upadljiva prilika hromog Hadži Murata sa čalmom na glavi. Ušao je sa Voroncovljevim adutantom Loris-Melikovim, koji mu je bio pridodat na službu, i seo u prvi red. Sa istočnjačkom, muslimanskom dostojanstvenošću, ne samo bez divljenja nego još i sa izrazom ravnodušnosti, odsedeo je Hadži Murat prvi čin. Zatim je ustao i mirno posmatrajući gledaoce izišao, privlačeći na sebe opštu pažnju.

Sutradan je bio ponedeljak, dan uobičajene večernje zabave kod Voroncovih. U velikoj, sjajno osvetljenoj dvorani, svirala je muzika sakrivena u zimskoj bašti. Mlade i ne sasvim mlade žene, u haljinama koje razgolićuju i vrat, i ruke, i grudi, obrtale su se u naručju muškaraca u sjajnim uniformama. Pored bifea, velikog kao brdo, lakeji u crvenim frakovima, u čarapama do kolena i s plitkim cipelama na nogama, nalivali su šampanjac i raznosili damama bombone. "Serdareva" žena, takođe razgolićena, bez obzira na svoje postarije godine, šetala je među gostima, osmehivala se ljubazno i preko tumača rekla nekoliko laskavih reci Hadži Muratu, koji je posmatrao goste s istom ravnodušnošću kao i juče u pozorištu. Posle domaćice prilazile su Hadži Muratu i druge razgolićene žene, i sve su, ne stideći se, stajale pred njim i s osmehom na licu pitale ga jedno isto: kako

mu se sviđa ovo što vidi. Sam Voroncov, sa zlatnim epoletama i akselbenderima, s belim krstom o vratu i sa lentom, prišao mu je takođe i upitao ga isto to, očigledno ubeden, kao i svi ostali, da se Hadži Muratu nije moglo ne svideti ono što vidi. I Hadži Murat je odgovorio i Voroncovu ono što je govorio i svima: da kod njih toga nema, ne izjašnjavajući se da li je lepo ili ružno što kod njih toga nema.

Hadži Murat pokuša da ovde, na zabavi, povede s Voroncovom reč o otkupu svoje porodice, ali Voroncov ode, učinivši se kao da nije čuo. Loris-Melikov je zatim rekao Hadži Muratu da ovde nije mesto da se govori o poslovima.

Kad izbi jedanaest časova, Hadži Murat proveri vreme po svome satu koji mu je poklonila Marija Vasiljevna i upita Loris-Melikova može li se otići sa zabave. Loris-Melikov mu odgovori da može, ali bi bilo bolje da oстане. Bez obzira na to, Hadži Murat nije ostao, već je otišao u svoj stan kolima koja su mu stavljena na raspolaganje.

XI

Petog dana Hadži Muratovog bavljenja u Tiflisu stigao je k njemu namesnikov ađutant, Loris-Melikov, po naredbi glavnog komandanta.

– I glavom i rukama rad sam da poslužim serdaru – reče Hadži Murat svojim uobičajenim diplomatskim izrazom, blago povijajući glavu i prinoseću ruku grudima. – Zapovedaj – reče on, gledajući ljubazno u oči Loris-Melikovu.

Loris-Melikov sede u naslonjaču pored stola. Hadži Murat se spusti kraj njega na sećiiu i, nalak-tivši se na kolena, naže glavu i poče pažljivo slušati ono što mu je govorio Loris-Melikov. Loris-Melikov, koji je sasvim tečno govorio tatarski, reče da knez, mada poznaje Hadži Muratovu prošlost, ipak želi da od njega samoga dozna celu njegovu istoriju.

– Ti ćeš mi pričati – reče Loris-Melikov, – ja ću beležiti i prevesti na ruski, a knez će poslati caru.

Hadži Murat počuta (on ne samo da nikad nije upadao u reč, nego bi uvek očekivao da li će sabesednik reći još koju), zatim podiže glavu, zabaci šubaru na potiljak, i osmehnu se onim naročitim detinjskim osmehom kojim je očarao Mariju Vasiljevnu.

– To može – reče on, očigledno polaskan mišlju da će njegova istorija biti pročitana caru.

– Ispričaj mi (na tatarskom nema obraćanja na "vi") iz početka, natenane – reče Loris-Melikov, vadeći beležnicu iz džepa.

– To može, samo bi imalo da se priča mnogo, vrlo mnogo. Bilo je

mного stvari – reče Hadži Murat.

– Ako ne svršiš za jedan dan, dovršićeš drugoga dana – reče Loris-Melikov.

– Da počnem od početka?

– Jest, od početka: gde si rođen, gde si živeo.

Hadži Murat je oborio glavu i dugo ostao sedeći tako, zatim je dohvatio štapić koji je bio pored sećije, izvukao ispod jatagana nožić od čelika ukrašen zlatom, oštar kao brijač, s drškom od slonove kosti, i počeo deljati štapić i pričati u isti mah.

– Piši: rodio sam se u Celjmesu, malom brdskom selu, koje nije veće od magareće glave, kako bi se reklo kod nas u brdima – poče on. – Blizu nas, otprilike na dva puškometa, nalazi se Hunzah, gde su živeli hanovi. A naša porodica bila je s njima bliska. Moja mati je došla starijeg hana, Abununcal-hana; otuda sam i ja bio blizak hanovima.

Bila su tri hana: Abununcal-han, brat po mleku moga brata Osmana, Uma-han, moj pobratim, Bulač-han, najmlađi, onaj koga je Šamil strmoglavio niz breg. Ali o tome posle. Ja sam imao oko petnaest godina kada su po selima počeli ići muridi. Oni su udarali drvenim sabljama po kamenju i vikali: "Muslimani, hazavat!"³¹⁾ Svi Čečenci prišli su muridima, a i Avarci su im počeli prilaziti. Ja sam tada stanovao u dvoru. S hanovima sam živeo kao brat; radio sam šta sam hteo i postao bogat. Imao sam i konja, i oružja, pa i novca. Uživao sam i nisam mislio ni o čemu. I tako sam živeo sve dok nisu ubili Kazi-Mulu i dok Hamzat³²⁾ nije došao na njegovo mesto. Hamzat pošalje hanovima poslanike s porukom da će porušiti Hunzah ako ne prime hazavat. Tu je trebalo razmisliti. Hanovi su se bojali Rusa, bojali su se da prime hazavat, i hanova žena pošalje mene sa svojim drugim sinom, Uma-hanom, u Tiflis da od ruskog glavnog komandanta izmolim pomoć protiv Hamzata. Glavni komandant bio je baron Rozen. Nije primio ni mene ni Uma-hana. Naredio je da nam kažu da će pomoći, ali ništa nije učinio. Samo su njegovi oficiri počeli da nam dolaze i da se kartaju sa Uma-hanom. Opili su ga vinom i vodili kojegde i on je na kartama izgubio sve što je imao. On je bio telom snažan kao bik i hrabar kao lav, a dušom slab kao voda. Prokockao bi i poslednjeg konja i oružje da ga nisam odveo. Posle Tiflisa počeo sam misliti drukčije, pa sam počeo ubeđivati hanovu ženu i mlade hanove da prime hazavat.

– Zašto si promenio mišljenje? – upita Loris-Melikov. – Nisu ti se Rusi svideli?

Hadži Murat počuta neko vreme.

– Ne, nisu mi se svideli – reče odlučno i zatvori oči. – A bilo je još nešto zbog čega sam hteo da primim hazavat.

– A šta to?

– Kod Celjmesa sukobili smo se ja i han sa trojicom murida, dvojica su

pobegla, a trećega sam ja ubio iz pištolja. Kada sam mu prišao da mu skinem oružje, bio je još živ. Pogledao me je. "Ti si me, veli, ubio. Meni je dobro. A ti si musliman, mlad i snažan, i treba da primiš hazavat. Tako bog zapoveda."

– I šta, ti si primio?

– Nisam primio, ali sam počeo razmišljati, – reče Hadži Murat i nastavi svoju priču:

– Kada se Hamzat približio Hunzahu, poslali smo mu starce s porukom da pristajemo da primimo hazavat, ali neka nam on pošalje učena čoveka koji će nam protumačiti kako ga valja držati. Hamzat naredi da starcima obriju brkove, probodu nozdrve, da im o nozdrve obese kolačiće i tako ih pošalje natrag. Starci saopštiše da je Hamzat gotov da nam pošalje šeika koji bi nas poučio hazavatu, ali samo pod uslovom da mu hanova žena pošalje kao taoca najmlađeg sina. Hanova žena poveruje i pošalje Hamzatu Bulač-hana. Hamzat je lepo primio Bulač-hana i poručio nam da mu pošaljemo stariju braću. Poručio je da će služiti hanovima isto onako kao što je njegov otac služio njihovom ocu. Hanova žena je bila slaba, glupa i drska žena, kao i sve žene koje žive po svojoj volji. Bojala se da pošalje oba sina, te pošalje samo Uma-hana. Pošao sam i ja s njim. Na prvoj vrsti presretose nas muridi s pesmom, pucnjavom i džigitovkom. A kad smo se približili, Hamzat iziđe iz šatora, priđe Uma-hanu i primi ga kao hana. Reče mu: "Vašoj kući nisam pričinio nikakvo zlo, niti mislim da učinim, samo mi ne smetajte da ljude pozivam u hazavat. A ja ću vam služiti sa svom svojom vojskom, kao što je moj otac služio vašem ocu. Dopustite mi da živim u vašoj kući. Pomagaću vam svojim savetima, a vi činite šta hoćete." Uma-han je bio slab govornik. Nije znao šta da kaže i zato je ćutao. Tada sam ja kazao; ako je tako, neka Hamzat ide u Hunzah; hanova žena i njen sin primiće ga sa svim počastima. Ali mi nisu dali da dovršim, i tu sam se prvi put sukobio sa Šamilom. I on je bio tu, pored imama.

"Ne pitaju tebe, nego hana" – reče mi on.

Zaćutao sam, a Hamzat je odveo Uma-hana u šator. Posle je Hamzat pozvao i mene i naredio mi da s njegovim izaslanicima putujem u Hunzah. I ja sam otputovao. Izaslanici su počeli nagovarati hanovu ženu da Hamzatu pošalje i najstarijeg sina. Ja sam video prevaru i rekao hanovoj ženi da ne šalje sina. Ali u žene je toliko pameti koliko na jajetu dlaka. Ona je poverovala i naredila sinu da putuje. Abununcal-han nije hteo da ide. Tada mu je ona rekla: "A, ti se bojiš!" Znala je, kao pčela, gde da ubode žaoku. Abununcal-han zaplanti, njoj ne reče više ništa, već naredi da osedlaju konje. Ja sam pošao s njim. Hamzat nas je dočekaao još bolje nego Uma-hana. Sam je izišao pred nas na dva puškometa ispod brda. Za njim su jahali konjanici sa zastavama, pevali, pucali, džigitovali. Kad smo dojahali do tabora, Hamzat je uveo hana u šator, a ja sam ostao s konjima. Bio sam pod

brdom kad je u Hamzatovom šatoru počela pucnjava. Potrčao sam prema šatoru. Uma-han je ležao ničice u lokvi krvi, a Abununcal-han se borio s muridima. Pola lica bilo mu je odsečeno i visilo je. On ga je držao jednom rukom, drugom je sekao svakog koji bi mu se približio. Na moje oči posekao je Hamzatovog brata i potegao na drugog, ali su muridi pripucali i on je pao.

Hadži Muḥat je zastao, njegovo preplanulo lice je jako pocrvenelo, a oči su mu se zakrvavile.

– Spopao me strah, i ja sam pobeĝao.

– Pazi! – reče Loris-Melikov. – Mislio sam da se ti nikada ničeg nisi bojao.

– Posle toga nikada; od toga doba uvek sam se sećao te sramote i kad bi se toga setio, ničega se više nisam bojao.

XII

– A sad dosta. Treba se moliti bogu, – reče Hadži Murat, izvuče iz unutrašnjeg džepa na grudima čerkeskog kaputa Voroncovljev sat, pažljivo pritisnu dugme i počeo slušati, nakrivivši glavu i zadržavajući detinjski osmeh na licu. Sat otkuca dvanaest i četvrt.

– Dar prijatelja Voroncova – reče s osmehom.

– Dobar je to čovek – reče Loris-Melikov. – A dobar je i sat. Pomoli se bogu, a ja ću pričekati.

– Jakši (dobar) – reče Hadži Murat i uđe u spavaću sobu.

Kad je ostao sam, Loris-Melikov je zapisao u svoju beležnicu suštinu svega onog što mu je Hadži Murat ispričao; zatim je zapalio cigaretu i počeo hodati gore-dole po sobi. Prilazeći vratima koja su se nalazila prema spavaćoj sobi, Loris-Melikov je začuo živahne glasove ljudi koji su o nečem vrlo brzo razgovarali na tatarskom jeziku. Setio se da će to biti Hadži Muratovi muridi, pa je otvorio vrata i ušao k njima.

U sobi se osećao onaj naročiti kiseli zadah kože koji se često oseća među brđanima. Na podu, ispod prozora, sedeo ja na kabanici ćoravi, riđi Hamzalo, u poderanom izmašćenom kaputu i pleo uzdu. On je vrlo vatreno govorio o nečem svojim promuklim glasom, ali kad je ušao Loris-Melikov, odmah je začutao i nastavio posao, ne obraćajući na njega nikakvu pažnju. Prema njemu je stajao veseli Han-Mahoma i, pokazujući bele zube i blistave crne oči bez trepavica, ponavljao jedno te isto. Lepi Eldar, sa zasukanim rukavima na snažnim mišicama, čistio je kolan koji je visio na sedlu. Hanefi, najbolji radnik i ekonom, nije bio u sobi. On je u kuhinji spremao ručak.

– O čemu ste se to prepirali? – upita Loris-Melikov Han-Mahomu, pošto se prvo pozdravio s njim.

– Hvali nam Šamila neprestano – reče Han-Mahoma pružajući Lorisu ruku. – Veli, Šamil je veliki čovek. I učen, i svet, i džigit.

– Pa zašto ga je napustio kad ga još i sad hvali?

– Napustio ga, a hvali ga – reče Han-Mahoma pokazujući zube i sevajući očima.

– A smatraš li ga zaista za svetog čoveka? – upita Loris-Melikov.

– Da nije svet, ne bi mu se narod pokoravao – odgovori Hamzalo brzo.

– Nije Šamil sveti čovek, već Monsur – reče Han-Mahoma. – To je bio pravi svetac. Kad je on bio imam, ceo narod je bio drugačiji. On je išao po selima, a narod je izlazio preda nj da mu poljubi skut čerkeske dolame, da se pokaje za učinjene grehe, zaklinjući se da neće više činiti zla. Starci govore da su u ono vreme svi ljudi živeli kao sveci – nisu pušili ni pili, nisu propuštali molitve, uvrede su praštali, čak su i krv praštali. Tada su novce i stvari, kad god bi ih našli, vezivali za motke i ostavljali na putevima. Tada je bog pomagao narodu u svakom poslu, a ne ovako kao sad – govorio je Han-Mahoma.

– I sad se u brdima ne pije i ne puši – reče Hamzalo.

– Lamaroj je tvoj Šamil – reče Han-Mahoma, namigujući Loris-Melikovu.

"Lamaroj" je bio prezrivi naziv za brđane.

– "Lamaroj" je brđanin – odgovori Hamzalo. – A u brdima žive orlovi.

– A, junačino, dobro si odgovorio – reče Han-Mahoma, osmehujući se svojim belim zubima, radostan zbog veštog odgovora svoga protivnika.

Opazivši u ruci Loris-Melikova srebrnu tabakeru, zamoli da zapali. A kad mu Loris-Melikov reče da je njima zabranjeno pušenje, on namignu jednim okom, pokaza glavom na Hadži Muratovu spavaću sobu i reče da se može kad se ne vidi. I odmah počeo pušiti, ne uvlačeći dim i nameštajući neprestano svoje crvene usne kada bi ispuštao dim.

– To ti ne valja – reče Hamzalo strogo i iziđe iz sobe.

Han-Mahoma namignu i na njega i, pušeći, počeo zapitkivati Loris-Melikova gde se najbolje može kupiti svileni džemadan i bela šubara.

– Šta, zar imaš toliko para?

– Biće da imam – odgovori Han-Mahoma namigujući.

– Pitaj ga otkud mu novac – reče Eldar okrećući Loris-Melikovu svoje lepo, nasmejano lice.

– Dobio sam na kocki – odgovori žurno Han-Mahoma.

I ispriča kako je juče, šetajući po Tiflisu, naišao na gomilicu ljudi, Rusa i Jermena, koji su igrali krajcarica. Han-Mahoma je odmah shvatio kako se igra ta igra i, zveckajući sa ono malo bakra što je imao u džepu, ušao u krug i rekao da igra na sve.

– Kako na sve? Zar si imao toliko? – upita Loris-Melikov.

– Imao sam samo dvanaest kopejaka – reče Han-Mahoma pokazujući

zube.

– A da si izgubio igru?

– Ništa lakše.

I Han-Mahoma pokaza pištolj...

– Šta, dao bi pištolj?

– Zašto bih ga davao? Pobegao bih, a ko bi pokušao da me zadrži, toga bih ubio. I svršena stvar.

– I dobio si?

– Dabome, zgrnuo sam sve i otišao.

Loris-Melikov je potpuno shvatio Han-Mahomu i Eldara. Han-Mahoma je bio veseljak i pijanica, koji nije znao kud će s nabujalom snagom, uvek veseo, lakomislen, koji se igrao svojim i tuđim životima i u toj igri prebegao sada Rusima, da se isto tako sutra u toj igri, možebiti, vrati Šamilu. I Eldara je isto tako mogao potpuno razumeti: to je bio čovek savršeno odan svome muršidu, miran, jak i čvrst. Loris-Melikovu je jedino bio neshvatljiv riđi Hamzalo. Loris-Melikov je video da taj čovek ne samo da je odan Šamilu nego još i oseća neodoljivu odvratnost prema svim Rusima, prezir, gađenje i mržnju, i stoga Loris-Melikov nije mogao da shvati zašto je on pobegao Rusima. Loris-Melikovu dolazila je na um misao, koju su delili i neki komandanti, da su prelazak Hadži Murata i njegove priče o neprijateljstvu sa Šamilom bile samo prevara: da je on prebegao isključivo radi toga da bi ispitao slabe pozicije Rusa i da bi, kad opet pobegne u brda, upravio svu svoju snagu onamo gde su Rusi najslabiji. I Hamzalo je potvrđivao ovu pretpostavku svim svojim bićem. "Oni, i sam Hadži Murat – mislio je Loris-Melikov – umeju da skrivaju svoje namere, ali ovoga izdaje njegova otvorena mržnja."

Loris-Melikov je pokušao da s njim govori. Upitao ga je da li mu je dosadno. A on, ne ostavljajući svoj posao, pogledavši preko Loris-Melikova svojim jednim okom, promrmlja odsečno i promuklo:

– Ne, nije mi dosadno.

Tako je odgovarao na sva pitanja.

Dok je Loris-Melikov bio u služiteljskoj sobi, uđe i četvrti Hadži Muratov murid, Avarac Hanefi, kosmata lica i vrata i, kao runo čupavih, ispupčenih grudi. To je bio zdrav radnik koji nije razmišljao, već uvek bio zadubljen u svoj posao, čovek koji se, kao Eldar, bez rasuđivanja pokoravao svome gospodaru.

Kad je on ušao u služiteljsku sobu da uzme pirinča, Loris-Melikov ga je zadržao i upitao odakle je i je li odavno kod Hadži Murata.

– Pet godina – odgovori Hanefi na pitanje Loris-Melikova. – Ja sam iz istoga sela iz koga je i on. Moj otac je ubio njegovog strica, a oni su hteli da ubiju mene – reče on gledajući mirno ispod sastavljenih obrva u lice Loris-Melikova. – Tada sam zamolio da me primi za brata.

– Šta znači: primiti za brata.

– Dva meseca nisam brijao glavu niti sam sekao nokte, pa sam došao k njima. Pustili su me Patimati, njegovoj materi. Patimat mi je dala dojkicu i tako sam postao njegov brat.

U susednoj sobi se začu Hadži Muratov glas. Eldar je odmah poznao glas svoga gospodara, pa je, obrisavši ruke, pošao krupnim koracima u sobu za primanje.

– Tebe zove – reče on, vrativši se u sobu. Loris-Melikov dade još jednu cigaretu veselom Han-Mahomi i uđe u sobu za primanje.

XIII

Kad je Loris-Melikov ušao, Hadži Murat ga je dočekaao vesela lica.

– Hoćemo li da nastavimo? – reče on sedajući na sećiju.

– Svakako – reče Loris-Melikov. – Bio sam kod tvojih telohranitelja i malo razgovarao s njima. Jedan je pravi veseljak – dodade Loris-Melikov.

– Jest, Han-Mahoma je lakomislen čovek – reče Hadži Murat.

– A veoma mi se svideo i jedan lepi mladić.

– A, Eldar. On je mlad, ali čvrst kao gvožđe.

Zatim su malo ćutali.

– Dakle, da pričam dalje.

– Jest, jest.

– Rekao sam već kako su pobili hanove. Njih su, dakle, poubijali, a Hamzat je ujahao u Hunzah i zaseo u hanskome dvoru – poče Hadži Murat.

– Ostala je samo mati, hanova žena. Hamzat ju je prizvao k sebi. Ona ga je počela prekorevati, on je dao mig svome muridu Aseljderu i ovaj ju je udario s leđa i ubio.

– Pa zašto je ubio nju? – upita Loris-Melikov.

– E, zašto! Kad se već zagazi prednjim nogama, mora se i zadnjim. Trebalo je svršiti sa svima. Tako su i učinili. Šamil je ubio najmlađeg, strmoglavio ga je sa stene. Cela Avarija pokorila se Hamzatu; samo se ja i brat nismo hteli pokoriti. Mi smo hteli njegovu krv za krv hanova. Pretvarali smo se kao da smo se potčinili, ali smo mislili samo o tome kako da mu uzmemo krv.

Posavetovali smo se sa dedom i odlučili da sačekamo vreme kad bude izlazio iz dvora, pa da ga iz zasede ubijemo. Neko nas je morao čuti i reći Hamzatu, jer je on pozvao dedu i rekao mu: "Pazi, ako je istina da mi tvoji unuci spremaju neko zlo, visićeš i ti i oni o istoj gredi. Ja radim na božjem delu i niko me neće omesti. Odlazi i pamti šta sam ti kazao." Deda se vratio kući i rekao nam šta je bilo. Tada smo rešili da više ne čekamo, nego da

svršimo stvar na prvi dan praznika u džamiji. Drugovi su nam odrekli pomoć, ostali smo samo ja i brat. Uzeli smo po dva pištolja, obukli kabanice i pošli u džamiju. Hamzat uđe sa trideset murida. Svi su držali isukane sablje. Uz Hamzata je išao Aseljder, njegov murid-ljubimac, onaj isti što je odrubio glavu ženi hanovoj. Kad nas je ugledao, on je povikao da poskidamo kabanice i prišao je k meni. Jatagan mi je bio u ruci i ja sam ga ubio, pa potegao na Hamzata. Ali je brat Osman već ispalio metak na njega. Hamzat je još bio živ, pa se sa jataganom ustremio na brata, ali sam ga ja dotukao po glavi. Murida je bilo trideset, a nas dvojica. Oni su ubili brata Osmana, a ja sam se oteo, iskočio kroz prozor i pobegao. Kad se saznalo da je Hamzat ubijen, digao se ceo narod, muridi su utekli, a oni koji su ostali bili su poubijani.

Hadži Murat je zastao i teško odahnuo.

– Dovde je dobro išlo – nastavi on – ali se zatim sve pokvarilo. Na Hamzatovo mesto došao je Šamil. On mi je poslao izaslanike s porukom da i ja s njim krenem protiv Rusa; u slučaju da odbijem, pretio je da će srušiti Hunzah, a mene ubiti. Odgovorio sam da mu neću otići niti ću ga pustiti k sebi.

– A zašto mu nisi otišao? – upita Loris-Melikov.

Hadži Murat se namršti i ne odgovori odmah.

– Nije se moglo. Na Šamilu je bila krv i brata Osmana i Abununcal-hana. Nisam mu otišao.

General Rozen poslao mi je oficirski čin i postavio me da upravljam Avarijom. Sve bi bilo dobro, ali je Rozen postavio nad Avarijom najpre kazikumihskog hana, Muhamed-Murzu, a zatim Ahmet-hana. Ovaj me je zamrzio. On je za svoga sina prosio hanovu kćer Sultanet, ali mu je nisu dali. On je mislio da sam ja za to kriv. Omrzao me je i slao svoje sluge da me ubiju, ali ja sam im izmakao. Tada me je oklevetao pred generalom Klugenuom – rekao mu je da tobože ja učim Avarce da vojnicima ne daju drva. Kazao mu je još i to da sam ja metnuo ovu čalmu – reče Hadži Murat pokazujući čalmu na svojoj šubari – u znak da sam se predao Šamilu. General nije poverovao i nije naredio da me diraju. Ali kad je general otputovao u Tiflis, Ahmet-han je izvršio svoju volju: uhvatio me je s četom vojnika, okovao me i privezao za top. Tako su me držali šest dana i šest noći. Sedmoga dana su me odrešili i povelu u Temir-Han-Šuru. Vodilo me je četrdeset vojnika s punim puškama. Ruke su mi bile vezane; bila je izdata naredba da me ubiju ako pokušam da bežim. Ja sam to znao. Kada smo prolazili pored Moksoha – staza je bila uzana, desno je bila strmina od pedeset stopa – ja sam prešao desno od vojnika na ivicu strmine. Vojnik je hteo da me zadrži, ali ja sam skočio niz liticu i povukao za sobom vojnika. Vojnik je poginuo, a ja sam, eto, ostao živ. Polomio sam rebra, glavu, ruke, noge, sve. Pokušao sam da puzim, ali nisam mogao. Zavrtela mi se glava i

zaspao sam. Probudio sam se mokat, u krvi. Video me jedan pastir, dozvaio ljude i odneli me u selo. Rebra i glava su mi zarasli, zarasla mi je i noga, samo je ostala kraća.

I Hadži Murat opruži sakatu nogu.

– Služi me, i to je dovoljno – reče on. – Ljudi su doznali i počeli dolaziti k meni. Kad sam ozdravio, prešao sam u Celjmes. Avarci su me ponovo pozvali da upravljam njima – reče Hadži Murat s mirnim, oholim ponosom – i ja sam pristao.

Hadži Murat je brzo ustao i, izvadiivši iz bisaga beležnicu, izvukao iz nje dva požutela pisma i predao ih Loris-Melikovu. Pisma su bila od generala Klugenaua, Loris-Melikov ih je pročitao. Prvo je pismo glasilo:

"Zastavniče Hadži Murate! Ti si bio u službi kod mene i ja sam bio zadovoljan tobom i držao te za dobra čoveka. Ali tu skoro general-major Ahmet-han uverio me je da si izdajnik, da si natukao čalmu, da imaš veze sa Šamilom, da podgovaraš narod da ne sluša ruske komandante. Ja sam naredio da te uhapsu i dovedu k meni – ti si pobegao; ne znam da li je to dobro ili zlo, jer ne znam da li si kriv ili nisi. Sad slušaj šta ću ti reći. Ako ti je savest čista u pogledu velikog cara, ako nisi ni za šta kriv, dođi k meni. Nikoga se ne boj, ja sam tvoj zaštitnik. Han ti ne može ništa, jer je i on pod mojom komandom. Zato nemaš čega da se bojiš."

Dalje je Klugenau pisao o tome kako je on uvek držao svoju reč i bio pravičan, i ponovo nagovarao Hadži Murata da dođe k njemu.

Kad je Loris-Melikov završio prvo pismo, Hadži Murat je izvukao i drugo pismo, ali pre no što ga je dao Loris-Melikovu ispričao je kako je on odgovorio na prvo pismo.

– Napisao sam mu da sam čalmu metnuo, ali ne zbog Šamila, već radi spasenja duše, da neću, niti mogu prelaziti Šamilu, jer je on ubio moga oca, braću i rođake, ali da i Rusima ne mogu prići jer su me obeščastili. U Hunzahu, kad sam bio vezan, jedan nevaljalac me je na... I ja ne mogu prići k vama dok taj ne bude ubijen. A što je glavno, bojim se lažljivca Ahmet-hana. Tada mi je general poslao ovo pismo – reče Hadži Murat pružajući Loris-Melikovu drugu požutelu hartiju.

"Ti si mi odgovorio na pismo, hvala ti" pročitao Loris-Melikov. "Pišeš mi da te nije strah vratiti se, ali da ti uvreda koju ti je naneo jedan đaurin zabranjuje to; a ja te uveravam da je ruski zakon pravičan, i ti ćeš svojim očima videti kako će biti kažnjen onaj ko se drznuo da te uvredi. Već sam naredio istragu. Slušaj, Hadži Murate. Ja imam pravo da budem nezadovoljan tobom, jer ti ne veruješ meni i mome poštenju, ali ja ti praštam, znajući nepoverljivost gorštaka. Ako ti je čista savest, ako si čalmu poneo samo radi spasenja duše, ti nisi kriv i možeš slobodno gledati u oči i ruskoj vlasti i meni, a onaj koji te je uvredio, uveravam te, biće kažnjen, *imanje će biti vraćeno* i ti ćeš videti i poznati šta znači ruski zakon. Utoliko

pre što Rusi na sve gledaju drugojačije; u njihovim očima ti se nisi ponizio zato što je jedan nitkov nasrnuo na tvoju čast. Ja sam lično dopustio Gimrincima da ponesu čalme i na njihove postupke gledam kako treba; ponavljam, nemaš se čega bojati. Dođi k meni s čovekom koga ti sada šaljem; on mi je veran, on nije rob tvojih neprijatelja, već prijatelj čoveka koji kod vlade uživa naročito poverenje."

Dalje je Klugenau ponovo savetovao Hadži Murata da dođe.

– Nisam poverovao – reče Hadži Murat kad je Loris-Melikov dovršio pismo – i nisam otišao kod Klugenaua. Za mene je bilo glavno da se osvetim Ahmet-hanu, a to pomoću Rusa nisam mogao. U to vreme je Ahmet-han opkolio Celjmes i hteo da me uhvati ili ubije. Ja sam imao vrlo malo ljudi; nisam se mogao odbraniti. I eto, baš u to vreme dođe mi Šamilov izaslanik s pismom. On mi je obećavao pomoć da se odbranim od Ahmet-hana i da ga ubijem, i davao mi celu Avariju na upravu. Razmišljao sam dugo i prešao Šamilu. I eto, od toga doba bez prestanka sam ratovao s Rusima.

Tada Hadži Murat ispriča sve svoje ratne doživljaje. Bilo ih je veoma mnogo i Loris-Melikov je znao za neke. Svi njegovi pohodi i upadi bili su neverovatni usled neobične brzine prelaza i drskosti napada, uvek krunisani uspehom.

– Između mene i Šamila nikada nije bilo prijateljstva – završi Hadži Murat svoju priču – ali on se mene bojao, a bio sam mu potreban. Ali se nekako dogodilo da su me upitali ko bi posle Šamila imao da bude imam. Rekao sam da će imam biti onaj kome sablja bude oštra. To dostave Šamilu i on naumi da me se oslobodi. Poslao me je u Tabasaranj. Otišao sam i oteo hiljadu ovnova, tri stotine konja. Ali on reče da nisam radio kako valja, zbacila me sa uprave i naredi mi da mu pošaljem sav novac. Poslao sam hiljadu zlatnika. On mi pošalje svoje muride i oduzme mi celo imanje. Pozvao me je k sebi; znao sam da hoće da me ubije i nisam otišao. On posla svoje ljude da me zarobe, ali ja sam se odbranio i predao sam se Voroncovu. Samo porodicu nisam poveo. Kod njega su mi i mati, i žena, i sin. Reci serdaru: dok mi je tamo porodica, ne mogu ništa učiniti.

– Reći ću – odgovori Loris-Melikov.

– Gledaj, postaraj se. Što je moje to je i tvoje, samo mi pomози kod kneza. Ja sam vezan, a kraj konopca je u Šamilovoj ruci.

Tim rečima završio je Hadži Murat svoju priču Loris-Melikovu.

XIV

Dvadesetog decembra Voroncov je napisao ministru Černišovu na francuskom ovo pismo:

"Nisam vam pisao poslednjom poštom, dragi kneže, jer sam želeo da vidim prvo šta ćemo s Hadži Muratom, a dva-tri dana nisam se dobro osećao. U svom poslednjem pismu javio sam vam o dolasku Hadži Muratovom. On je stigao u Tiflis 8. o. m.; sutradan sam se upoznao s njim i osam ili devet dana razgovarao s njim i razmišljao šta bi on mogao docnije da učini za nas, a naročito šta ćemo mi sada s njim, pošto je on veoma zabrinut za sudbinu svoje porodice i kaže, po svima znacima sasvim iskreno, da je paralizovan i da nema snage da nam služi i dokaže svoju zahvalnost za lep prijem i oproštaj koji je kod nas našao sve dok njegova porodica bude u Šamilovim rukama. Neizvesnost u kojoj se nalazi, zbog ličnosti koje su mu drage, izaziva kod njega grozničavo stanje, a i ona lica koja sam ja odredio da budu pored njega uveravaju me da on noću ne spava, gotovo ništa ne jede, neprestano se moli bogu i jedino moli za dopuštenje da sa nekoliko Kozaka projaše – to je za njega jedina razonoda i kretanje, preko potrebno usled dugogodišnje navike. Svaki dan dolazi k meni da pita imam li ma kakav izveštaj o njegovoj porodici, i moli me da naredim da sve zarobljenike koji su pod našom vlašću sakupe sa raznih strana, pa da ih ponudim Šamilu u zamenu, čemu bi on dodao još i nešto novca. Ima ljudi koji bi mu ih dali za tu svrhu. On mi neprestano ponavlja: Spasite moju porodicu, a posle mi dajte mogućnost da vam poslužim (po njegovome mišljenju, najbolje na lezginskom frontu), pa ako vam za mesec dana ne učinim velike usluge, onda mi sudite kako hoćete.

Odgovorio sam mu da mi se sve to čini opravdano i da bi se čak i kod nas našlo mnogo ljudi koji mu ne bi verovali ako bi njegova porodica ostala u brdima, a ne kod nas kao taoci; da ću ja učiniti sve što se može da se sa svih naših frontova prikupe svi zarobljenici i da ću, pošto po našim zakonima nemam prava da mu dajem novac za otkup kao dodatak onom koji će sam da nabavi, možda naći drugi način da mu pomognem. Zatim sam mu rekao iskreno svoje mišljenje da Šamil ni u kom slučaju neće pustiti njegovu porodicu, da će mu on to, možda, reći otvoreno, obećati mu potpuni oproštaj i pređašnji položaj, pripretiti mu da će, ako se ne vrati, pogubiti njegovu majku, ženu, šestoro dece. Pitao sam ga da li bi mi mogao iskreno reći šta bi on činio, kad bi dobio takvu poruku od Šamila. Hadži Murat je podigao oči i ruke k nebu i rekao mi da je sve u božjoj ruci, ali da se on nikad neće predati svome neprijatelju jer je potpuno uveren da mu Šamil neće oprostiti i da tada ne bi ostao dugo u životu. Što se tiče pogubljenja njegove porodice, on ne misli da bi Šamil bio tako lakomislen: prvo, da ne bi od njega stvorio još očajnijeg i opasnijeg neprijatelja; drugo, što u Dagestanu ima mnogo vrlo uticajnih ljudi koji će ga odvratiti od toga. Najzad mi je ponovio, nekoliko puta, da ma kakva bila božja volja docnije, njega sada zanima samo misao kako da otkupi porodicu; moli me da mu u ime boga pomognem i dopustim da se vrati u okolinu Čečne, gde bi, s dopuštanjem naših komandanata,

mogao doći u vezu sa svojom porodicom i imati stalne izveštaje o njenom sadašnjem položaju i načinu kako da bude oslobođena; da su mu mnogi, pa čak i neke starešine iz toga kraja neprijateljske zemlje, više ili manje odani, da će sa celim tim stanovništvom, kako sa onim koji su Rusi već pokorili tako i sa onim neutralnim, sa našom pomoći, lako doći u dodir, vrlo koristan za ostvarenje svrhe koja mu ne da mira ni danju ni noću i čije će ga ostvarenje umiriti i dati mu mogućnost da radi u našu korist i da zasluži naše poverenje. Moli da ga opet pošaljemo u Groznu s oružanom pratnjom od dvadeset, trideset Kozaka, koji bi mu služili kao zaštita od neprijatelja, a nama kao jemstvo za istinitost iskazanih namera.

Razumećete, dragi kneže, da me je sve ovo zabrinulo, jer ma šta da uradim, na meni leži velika odgovornost. Bila bi krajnja neobazrivosť poverovati mu potpuno; ali ako bismo hteli da mu oduzmemo mogućnost da pobjegne, trebalo bi da ga zatvorimo, što bi, po mome mišljenju, bilo i nepravično i nepolitički. Ta mera, o kojoj bi se brzo raščulo po celom Dagestanu, veoma bi nam naškodila, jer bi oduzela volju svima onima – a njih je mnogo – koji bi bili gotovi da, više ili manje otvoreno, krenu protiv Šamila i koji se toliko interesuju za položaj koji kod nas zauzima najhrabriji i najpreduzimljiviji pomoćnik imama, koji je bio prinuđen da nam se preda. Time što bismo mi sa Hadži Muratom postupili kao sa zarobljenikom, propao bi za nas sav onaj lepi efekat njegovog odmetništva od Šamila.

Zatim ja mislim da ne mogu postupiti drugačije nego što sam postupio, osećajući, međutim, da bih mogao biti okrivljen da sam učinio veliku grešku ako bi se Hadži Muratu prohtelo da se vrati. U službi i u tako zamršenim stvarima teško je, da ne kažem nemogućno, ići samo pravim putem, a ne rizikovati da pogrešiš i ne primiš na sebe odgovornost; ali ako ti se put čini prav, treba ići njim – pa neka bude šta bude.

Molim vas, dragi kneže, ponesite ovo na razmatranje njegovom veličanstvu caru, a ja ću biti srećan ako naš uzvišeni zapovednik izvoli odobriti moj postupak. Sve što sam vam ovde napisao – napisao sam i generalima Zavadovskom i Kozlovskom, radi neposrednog opštenja Kozlovskog sa Hadži Muratom, kome sam skrenuo pažnju da bez odobrenja ovoga poslednjeg ne može da radi ništa, niti da se ikud makne. Obavestio sam ga da bi za nas najbolje bilo ako bude izjahivao s našom oružanom pratnjom, jer će inače Šamil razglasiti da mi držimo Hadži Murata u zatvoru; ali sam pri tom od njega uzeo obećanje da nikad neće otići u Vozdvižensk, jer moj sin, kome se on prvo predao i koga smatra za svoga kunaka (prijatelja), nije komandant toga mesta, pa bi se mogao izroditi nesporazum. Uostalom, Vozdvižensk je suviše blizu mnogobrojnog neprijateljskog naselja, dok je za odnose kakve on želi sa svojim poverenicima Grozni mnogo pogodniji u svakom pogledu.

Osim dvadeset odabranih Kozaka koji se, baš na njegov zahtev, ni

koraka neće odmaći od njega, poslao sam i konjičkog kapetana Loris-Melikova³³⁾, zaslužnog, odličnog i vrlo pametnog oficira, koji govori tatarski, a dobro poznaje Hadži Murata, koji opet, kako izgleda, ima puno poverenje u njega. Za deset dana koje je Hadži Murat proveo ovde, on je živeo u istoj kući s potpukovnikom, knezom Tarhanovom, načelnikom šušinskog sreza, koji se ovde bavi poslom, to je istinski zaslužan čovek, kome potpuno verujem. On je u tolikoj meri zadobio poverenje Hadži Muratovo da smo preko njega, pošto on odlično govori tatarski, raspravljali o najdelikatnijim i najpoverljivijim stvarima.

Savetovao sam se s Tarhanovom o Hadži Muratu, i on se potpuno složio sa mnom da je trebalo ili postupiti kao što sam ja postupio, ili Hadži Murata zatvoriti u tamnicu i čuvati ga svim mogućim najstrožim merama – jer kad bi se s njim postupalo rđavo, onda bi bilo teško sačuvati ga – ili ga sasvim udaljiti iz zemlje. Ali ove dve poslednje mere ne samo da bi upropastile svu korist koju smo imali od Hadži Muratove zavade sa Šamilom, nego bi neizbežno zaustavile svako dalje roptanje i mogućnost pobune gorštaka protiv Šamilove vlasti. Knez Tarhanov mi je kazao da on veruje u istinitost Hadži Muratovog tvrđenja da mu Šamil nikad ne bi oprostio i da bi naredio da ga kazne, bez obzira na obećani oproštaj. Jedino što je Tarhanova moglo da zabrine u njegovim odnosima sa Hadži Muratom to je njegova privrženost svojoj religiji, i on ne krije da bi Šamil s te strane mogao uticati na njega. Ali, kao što sam već rekao, on nikad neće ubediti Hadži Murata da ga neće ubiti, ili odmah ili malo docnije, posle njegovog povratka.

To je sve, dragi kneže, što sam želeo da vam kažem o toj epizodi ovdašnjih događaja."

XV

Ovaj izveštaj bio je poslan iz Tiflisa 24. decembra. Uoči nove, 1852. godine kurir, koji je izmučio desetak konja i išibao do krvi desetak kočijaša, predao ga je knezu Černišovu, tadašnjem ministru vojnom, i 1. januara 1852. godine Černišov, između drugih predmeta, odnese caru Nikolaju i taj Voroncovljev izveštaj.

Černišov nije voleo Voroncova, i zbog opšteg poštovanja koje je Voroncov uživao, i zbog njegovog velikog bogatstva, i zato što je Voroncov bio pravi gospodin, a Černišov ipak parvenu³⁴⁾, a što je glavno, zato što je car veoma voleo Voroncova; stoga se Černišov koristio svakom prilikom da, koliko može, naškodi Voroncovu. Prilikom prošlog izveštaja o kavkaskim događajima Černišov je uspeo da izazove nezadovoljstvo cara Nikolaja

prema Voroncovu time što su, usled nehata starešina, gorštaci uništili gotovo ceo mali kavkaski odred. Sad je imao nameru da Voroncovljevu odluku u pogledu Hadži Murata predstavi s nepovoljne strane. Hteo je da ulije caru misao da Voroncov, koji uvek na štetu Rusa ukazuje zaštitu i čak popušta tuđincima, ne postupa mudro kad Hadži Murata ostavlja na Kavkazu; da je Hadži Murat, po svoj prilici, došao k nama da vidi naša odbrambena sredstva i da bi zato mnogo bolje bilo da Hadži Murata uputi u centar Rusije i iskoristi tek onda kad njegova porodica bude izbavljena iz brda i kada budemo uvereni u njegovu odanost.

Ali taj plan ne pođe za rukom Černišovu samo zato što je 1. januara u jutru Nikolaj bio naročito neraspoložen i ne bi primio ni od koga nikakav predlog, samo iz želje da protivureči; tim pre ne bi primio predlog Černišova, koga je on trpeo samo zato što ga je zasad smatrao nezamenljivim, ali koga je – znajući za njegovo nastojanje da u procesu dekabrista upropasti Zahara Černišova i dočepa se njegovog imanja – smatrao za veliku hulju. I tako, zahvaljujući rđavom raspoloženju cara Nikolaja, Hadži Murat ostade na Kavkazu i sudbina mu se nije izmenila kao što bi se mogla izmeniti da je Černišov svoj izveštaj podneo u drugo vreme.

Bilo je pola deset kad se u magli mraza od dvedeset stepeni, debeli, bradati Černišovljevi kočijaš u plavoj kadifenoj kapi sa oštrim ivicama, sedeći na kočijaševom mestu malih saonica, isto onakvih na kakvim se vozio Nikolaj Pavlovič, zaustavio na ulasku Zimskog dvora i prijateljski klimnuo glavom svome prijatelju, kočijašu kneza Dolgorukog, koji je, pošto je već davno dovezao svoga gospodina, stajao na ulasku u dvor i, podmetnuvši dizgine pod svoj debeli vatirani kaftan, trljao ozeble ruke.

Černišov je bio u šinjelu sa gustim, prozedim dabrovim okovratnikom i u trorogom šeširu s petlovim perjem, stavljenom prema propisu. Odbacivši u stranu medveđi pokrivač, on obazrivo izvuče iz saonica svoje ozeble noge bez kaljača – on se ponosio time što nije nosio kaljače – i kuražeći se, zveckajući mamuzama, pređe preko ćilima i kroz vrata koja mu vratar ponizno otvori uđe u hodnik. Skinuvši u predsoblju šinjel, koji mu hitro prihvati stari dvorski lakej, Černišov priđe ogledalu i pažljivo skide šešir sa kovrdžave vlasulje. Pogleda se u ogledalo, pa vičnim pokretom staračkih ruku podiže čuperak i zaliske i namesti krst, akselbendere i velike epolete sa carevim monogramom i, lagano koračajući staračkim nogama koje su mu se slabo pokoravale, poče se penjati preko blagih stepenica zastrtih tepihom.

Prošavši pored dvorskih lakeja, koji su u svečanim uniformama stajali kraj vrata i ponizno mu se klanjali, Černišov uđe u sobu za primanje. Dežurni, novopostavljeni ađutant, blistajući u novom mundiru, epoletama, akselbenderima, rumena, još neuvela lica s crnim brčićima i zaliscima začušljanim ka očima, isto onako kao što ih je začušljavao Nikolaj Pavlovič, iziđe mu u susret. Knez Vasilije Dolgoruki, pomoćnik ministra vojnog, sa

dosadnim izrazom na tupom licu, ukrašenom isto onakvim zaliscima, brkovima i čupercima kao u Nikolaja, pozdravi se s njim.

– L'Empereur?³⁵⁾ – obrati se Černišov ađu-tantu, pokazujući upitnim pogledom na vrata kabineta.

– Sa Majesté vient de rentrer³⁶⁾ – reče ađutant slušajući, s očevitim zadovoljstvom, zvuk svoga glasa i lako koračajući tako odmereno da se ni puna čaša vode kad bi mu bila stavljena na glavu ne bi prosula, priđe vratima koja su se nečujno otvorila i, svim svojim bićem iskazujući poštovanje prema mestu u koje je ulazio, iščeze iza vrata.

Dolgoruki je u međuvremenu otvorio svoj portfelj i počeo pregledati hartije u njemu.

Černišov je, međutim, hodao namršteno, ispravljajući noge i sećajući se svega onog o čemu je trebalo da referiše caru. Černišov je bio baš pred vratima kabineta kad su se ona ponovo otvorila i na njima se ukazao, još sjajniji i ponizniji nego maločas, carev ađutant i pokretom pozvao ministra i njegovog pomoćnika k caru.

Zimski dvorac bio je već odavno obnovljen posle požara, ali Nikolaj je još stanovao u njemu na gornjem spratu. Kabinet u kome je primao ministre i više starešine sa izveštajima bio je vrlo visoka soba sa četiri velika prozora. Velika slika cara Aleksandra I visila je na glavnom zidu. Između prozora bila su dva stola. Duž zidova bilo je nekoliko stolica. Posred sobe bio je ogromni pisaći sto, pred stolom Nikolajeva naslonjača i stolice za posetioce.

Nikolaj, u crnom mundiru, bez epoleta, s poprečnim trakama na ramenima, sedeo je za stolom zabacivši unatrag svoje ogromno telo, tesno stegnuto na velikom trbuhu, i bezizraznim pogledom ukočeno je gledao u one koji su ulazili. Duguljasto, belo lice sa velikim kosim čelom koje se promaljalo iza zaglađenih zalisaka, vešto spojenih sa vlasuljom koja mu je pokrivala čelu, bilo je danas naročito hladno i ukočeno. Njegove oči, uvek mutne, gledale su maglovitije nego obično, stisnute usne ispod naviše usukanih brkova i debeli, tek izbrijani obrazi, poduprti visokim okovratnikom, sa opuštenim, pravilnim zulufima, kao kobasicama, i podbradak prignječen okovratnikom davali su njegovom licu izraz nezadovoljstva, pa čak i gneva.

Uzrok takvom raspoloženju bio je umor. Uzrok umoru bio je u tome što je on uoči toga dana bio na maskenbalu i šetajući kao obično, u svome gardijskom šlemu s pticom na glavi, između publike koja se tiskala i pravila mesta njegovoj ogromnoj i samopouzdanjoj figuri, sreo opet onu masku koja se na prošlom maskenbalu sakrila od njega, obećavši mu da će ga na idućem maskenbalu ponovo sresti. Na jučerašnjem maskenbalu ona mu je prišla i on je više nije puštao. Odveo ju je u onu, specijalno za tu svrhu pripremljenu ložu, gde je mogao ostati nasamo sa svojom damom. Kad je ćuteći došao do vrata lože, Nikolaj se obazreo tražeći pogledom razvodnika, ali njega nije

bilo. Nikolaj se namrštio i sam gurnuo vrata lože, propustivši ispred sebe svoju damu.

– Il y a quelqu'un³⁷⁾ – rekla je maska i zastala.

Loža je zbilja bila zauzeta: na kadifenom divančiću sedeli su, pripijeni, ulanski oficir i mlada, lepuškasta žena sa plavim kovrdžama, u dominu, sa skinutom maskom. Kad je ugledala uspravljenu u svoj svojoj visini gnevnu Nikolajevu figuru, plava žena se brzo pokrila maskom. Ulanski oficir ukočen od užasa, ne dižući se sa divana, gledao je Nikolaja razrogačenim očima.

Ma koliko da je Nikolaj navikao na užas koji je izazivao kod ljudi, bilo mu je od toga prijatno, te je ponekad voleo da iznenadi užasnite ljude kontrastom ljubaznih reči. Tako je uradio i ovog puta.

– E, bratac, ti si mlađi od mene – rekao je on oficiru obamrlom od užasa – mogao bi mi ustupiti mesto.

Oficir je skočio pa, bledeći i crveneći, izišao pognuto i ćuteći za maskom iz lože, a Nikolaj je ostao sam sa svojom damom.

Maska je bila lepa dvadesetogodišnja devojka, kći neke guvernante Švedanke. Devojka je ispričala Nikolaju kako se ona još u detinjstvu, po slikama, zaljubila u njega, obožavala ga i odlučila da pošto-poto privuče njegovu pažnju. I eto, uspela je u tome, i sad joj, kako je govorila, ništa više ne treba. Devojka je odvedena na uobičajeno mesto Nikolajevih sastanaka sa ženama i Nikolaj je proveo s njom duže od jednog sata.

Kad se te noći vratio u svoju sobu i legao na uzanu, tvrdu postelju, kojom se ponosio, i pokrio svojim plaštom, koji je smatrao – a tako je i govorio – isto toliko znamenitim kao što je i Napoleonov šešir, on dugo nije mogao da zaspi. Sećao se čas uplašenog i ushićenog izraza na belom licu te devojke, čas snažnih, punih ramena svoje ljubavnice Nelidove, i pravio poređenje između njih. A da je razvrat oženjenog čoveka nešto ružno, nije mu ni padalo na um, i on bi se veoma iznenadio kad bi ga neko osudio za to. Ali bez obzira na to što je on bio uveren da je postupio onako kao što valja, u njemu je ostalo nekakvo neprijatno mučno osećanje i on, da bi zaglušio to osećanje, počeo misliti o onom što ga je uvek umirivalo: o tome kako je on veliki čovek.

Međutim, iako je dockan zaspao, ustao je u osam časova i, pošto je završio svoju običnu toaletu, istrljavši ledom svoje veliko, sito telo i pomolivši se bogu, on je očitao uobičajene, od detinjstva izgovorene molitve: Bogorodice, Vjeruju. Oče naš, ne pridajući izgovaranim rečima nikakvog značaja, i izišao kroz mali izlaz na kej, u šinjelu i šapki.

Nasred ulice sreo je isto tako krupnog kao i on studenta prava u munduru i kapi. Kad je video uniformu fakulteta koji nije mario zbog slobodoumlja, Nikolaj Pavlovič se namrštio, ali visok rast, ispravno držanje i salutiranje sa istaknuto podignutim laktom ublažili su njegovo

nezadovoljstvo.

- Kako se zoveš? – upita on.
- Polosatov, vaše carsko veličanstvo.
- Junačina!

Student je stajao salutirajući i dalje. Nikolaj zastade.

- Hoćeš li u vojnu službu?
- Ne, vaše carsko veličanstvo.
- Budalo!

I okrenuvši se, Nikolaj je pošao dalje i počeo glasno izgovarati prve reči koje su mu pale na pamet: "Kopervajn, Kopervajn", ponovio je nekoliko puta ime jučerašnje devojke. "Gadno, gadno!" On nije mislio o onom što govori, nego je svoje osećanje zaglušivao pažnjom prema onom što govori. "Jest, šta bi Rusija bila bez mene", reče on u sebi osećajući opet da mu se vraća ono neprijatno osećanje. "Jest, šta bi bez mene bila ne samo Rusija nego i Evropa." I on se setio svoga šuraka, pruskog kralja, i njegove slabosti i gluposti, pa je zavrteo glavom.

Vraćajući se natrag, spazio je kočije Jelene Pavlovne, koje su se, sa lakejem u crvenoj livreji, zaustavljale pred Saltikovskim ulazom. Jelena Pavlovna bila je za njega oličenje onih dokoličara koji su raspravljali ne samo o nauci i poeziji nego i o gospodarenju ljudima, uobražavajući da bi oni mogli sobom vladati bolje nego što on, Nikolaj, vlada njima. On je znao da su ti ljudi, ma koliko on njih ugnjetavao, opet iskršavali i izbijali na površinu. Setio se svoga nedavno umrlog brata Mihaila Pavloviča. I obuzelo ga je osećanje ljutine i žalosti. Natuštio se i opet počeo šaptati prve reči koje su mu došle na pamet. Prestao je da šapće tek kad je ušao u dvor. Kad je ušao u svoju sobu, zagladio je pred ogledalom zulufe i zaliske na slepoočnicama, vlasulju na temenu i zasukao brkove, pa je ušao pravo u kabinet, gde je primao raporte.

Prvo je primio Černišova. Černišov je odmah poznao po licu, a još više po očima Nikolajevim, da on danas nije raspoložen, a znajući za njegov jučerašnji slučaj, znao je i zašto. Pošto se hladno pozdravio sa Černišovom i ponudio mu da sedne, Nikolaj je upravio na njega svoje beživotne oči. Prva tačka Černišovljevog izveštaja bila je o otkrivenoj krađi intendantskih činovnika, druga o prebacivanju trupa na prusku granicu, zatim nagrađivanje nekih činovnika koji su slučajno izostali u prvom spisku prilikom nagrađivanja o Novoj godini, onda Voroncoljev izveštaj o Hadži Muratovoj predaji i, najzad, neprijatna stvar o studentu medicine koji je pokušao da ubije profesora.

Ćuteći, stisnutih usana, Nikolaj je prevrtao svojim velikim belim rukama, sa zlatnim prstenom na domalom prstu, listove hartije i slušao izveštaj o krađi, gledajući stalno Černišovljevo čelo i čuperak.

Nikolaj je bio uveren da svi krađu. On je znao da sad treba da kazni

intendantske činovnike i odlučio je da ih sve pošalje u vojsku, ali je isto tako znao da to nimalo neće smetati onima koji budu zauzeli mesta otpuštenih činovnika da ne čine to isto. Osobina činovnika bila je da krađu, njegova dužnost, pak, bila je u tome da ih kažnjava i ma koliko da mu je to dojadilo, on je ipak savesno ispunjavao tu dužnost.

– Izgleda da je kod nas u Rusiji samo jedan čovek pošten – reče on.

Černišov je odmah razumeo da je taj jedini pošten čovek u Rusiji sam Nikolaj i osmehnuo se odobravajući.

– Tako je, vaše veličanstvo – reče on.

– Ostavi, ja ću doneti odluku – reče Nikolaj uzevši hartiju i metnuvši je na levu stranu stola.

Zatim Černišov poče referisati o unapređivanjima i o dislokaciji trupa. Nikolaj je razgledao spisak, precrta neka imena, a zatim kratko i odlučno načini raspored o prebacivanju dveju divizija na prusku granicu.

Nikolaj nikako nije mogao da oprostí pruskom kralju što je posle 1848. godine dao ustav i zato je, izražavajući šuraku najprijateljskija osećanja u pismima i rečima, smatrao za potrebno da za svaki slučaj drži trupe na pruskoj granici. Te trupe mogle bi se upotrebiti i u slučaju pobune naroda u Pruskoj – Nikolaj je svuda video gotovost za pobunu – i mogao bi ih poslati u odbranu šurakovog prestola, kao što je poslao vojsku u pomoć Austriji protiv Mađara. Te trupe bile su na granici potrebne i zato da bi pridavale veću važnost savetima koje je on davao pruskom kralju.

"Jest, šta bi sad bilo od Rusije da nije mene", pomisli on opet.

– Šta ima još? – upita on.

– Glasnik sa Kavkaza – reče Černišov i poče referisati o onome što je Voroncov javio povodom Hadži Muratovog prelaza.

– Gle sad – reče Nikolaj. – Lepo je počelo.

– Jasno je da plan koji je vaše veličanstvo sastavilo počinje da donosi plodove – reče Černišov.

Ta pohvala njegovim strategijskim sposobnostima bila je osobito prijatna Nikolaju, jer, iako se on ponosio svojim strategijskim sposobnostima, u dubini duše je znao da ih nema. I sad je želeo da čuje opširnije pohvale o sebi.

– Kako to misliš? – upita on.

– Mislim da, kad bismo primenili plan vašeg veličanstva: da postepeno, makar i lagano, idemo napred obarajući šume, uništavajući zalihe, Kavkaz bi već odavno bio pokoren. Predaju Hadži Murata tumačim samo time. On je uvideo da se više ne mogu držati.

– To je istina – reče Nikolaj.

Bez obzira na to što je plan laganog nastupanja u neprijateljsku oblast pomoću seče šuma i uništavanja hrane bio plan Jermolova i Veljjaminova, sasvim suprotan Nikolajevom planu, po kome je trebalo na juriš osvojiti

Šamilovu rezidenciju i razoriti to razbojničko gnezdo i po kome je, 1845. godine, bio preduzet Darginski pohod koji je stao toliko ljudskih žrtava, bez obzira na to, Nikolaj je pripisao plan laganog nastupanja, sa postepenom sečom šuma i uništavanjem hrane, takođe sebi. Izgleda da je, radi toga da bi se poverovalo kako je plan laganog nastupanja, seče šuma i uništvanja hrane bio njegov plan, trebalo sakriti da je baš on nastojavao da se usvoje sasvim suprotni poduhvati 1845. godine. Ali on to nije krio, nego se ponosio i tim planom svoje ekspedicije od 1845. godine i planom laganog nastupanja, bez obzira na to što su ta dva plana bila otvoreno suprotna jedan drugome. Stalno, otvoreno i protivno očiglednosti, laskanje ljudi iz njegove okoline dovelo je dotle da više nije video svoje protivrečnosti, nije dovodio u sklad svoje postupke i reči sa stvarnošću, s logikom, pa čak ni sa običnim zdravim razumom, nego je bio potpuno uveren da sve njegove naredbe, ma koliko bile besmislene, nepravične i nelogične među sobom, postaju i razložne, i pravične, i saglasne, samo zato što ih je on izdao.

Takva je bila i njegova odluka o studentu Medicinsko-hirurške akademije, o kome je, posle podnesenog kavkaskog izveštaja, počeo da referiše Černišov.

Stvar je bila u tome što je mladić koji je dva puta pao na ispitu polagao i treći put i kada ga profesor, koji ga je ispitivao, opet nije propustio, bolesno-nervozni student, koji je u tome video nepravdu, zgrabio je sa stola perorez i u nekom nastupu žestine nasrnuo na profesora i naneo mu nekoliko neznatnih rana.

– Kako se zove?

– Bžezovski.

– Poljak?

– Poreklom je Poljak i katolik – odgovori Černišov.

Nikolaj se namršti.

On je naneo mnogo zla Poljacima. Da bi opravdao to zlo, morao je biti uveren da su Poljaci – hulje. I Nikolaj ih je smatrao takvima i mrzeo ih je, mrzeo ih u srazmeri sa zlom koje je počinio.

– Počeka malo – reče on i zažmurivši obori glavu.

Černišov je znao, jer je to mnogo puta čuo od Nikolaja, da kad on ima da donese odluku o kakvom važnom pitanju, on treba samo za nekoliko trenutaka da usredsredi pažnju i tada mu dolazi nadahnuće i odluka pada sama po sebi, baš onakva kakvu mu neki unutrašnji glas savetuje. Sad je mislio o tome kako bi što više zadovoljio onu mržnju prema Poljacima koju je u njemu pokrenuo postupak toga studenta i unutrašnji glas mu je došapnuo ovakvu odluku.

On uze raport i na njegovoj poledini napisa svojim krupnim rukopisom:

"Zaslužuje smrtnu kaznu. Ali, hvala bogu, kod nas ne postoji smrtna kazna. I nije moje da je uvodim. Provesti ga dvanaest puta kroz stroj od

hiljadu ljudi, Nikolaj", potpisa on svojim neprirodnim, ogromnim potpisom.

Nikolaj je znao da je dvanaest hiljada prutova bila ne samo sigurna, mučenička smrt nego i nepotrebna surovost, pošto je i hiljadu udaraca dosta da ubije najjačeg čoveka, ali mu je bilo prijatno da bude neumoljivo surov, a bilo mu je prijatno i da misli kako kod nas ne postoji smrtna kazna.

Kad je napisao svoju odluku o studentu, on ju je pružio Černišovu.

– Evo – reče on – pročitaj. Černišov pročita i u znak poniznog divljenja mudroj odluci sagnu glavu.

– I odvesti sve studente na trg da prisustvuju kazni – dodade Nikolaj.

"To će im koristiti. Unišću taj revolucionarni duh, iščupaću ga iz korena", pomisli on.

– Razumem – reče Černišov i, počutavši malo i namestivši svoj čuperak, vrati se na kavkaski raport.

– A šta naređujete da napišem Mihailu Semjonoviču.

– Da se čvrsto drži mog sistema rušenja sela, uništavanja hrane u Čečni i uznemiravanja prepadima – reče Nikolaj.

– Šta naređujete za Hadži Murata? – upita Černišov.

– Pa eto, Voroncov piše da će ga upotrebiti na Kavkazu.

– Neće li to biti rizično? – reče Černišov izbegavajući Nikolajev pogled. – Mihailo Semjonovič je, bojim se, suviše lakoveran.

– A šta ti misliš? – prekide ga Nikolaj oštro, primetivši Černišovljevu nameru da odluku Voroncova predstavi u rdavom svetlu.

– Pa ja mislim da bi bezopasnije bilo poslati ga u Rusiju.

– Ti misliš – podrugljivo reče Nikolaj. – A ja ne mislim i slažem se sa Voroncovom. Tako mu i napiši.

– Razumem – reče Černišov, ustade i poče da se klanja.

Pokloni se i Dolgoruki, koji je za sve vreme referisanja kazao samo nekoliko reči o dislokaciji trupa kad ga je Nikolaj upitao.

Zatim je bio primljen generalni gubernator Zapadnog kraja, Bibikov, koji je bio došao u oproštajnu posetu.

Odobrivši mere što ih je Bibikov preduzeo protiv buntovnika seljaka koji nisu hteli da prime pravoslavnu veru, on mu je naredio da sve buntovnike preda vojnom sudu. To je značilo osuditi ih na šibu. Osim toga, naredio je da oteraju u vojsku urednika novina koji je štampao izveštaj o prevođenju nekoliko hiljada seljaka sa državnih dobara na dvorska imanja.

– Ja to činim zato što nalazim da tako treba – reče on. – Ne dopuštam da se to komentariše.

Bibikov je shvatio svu surovost naredbe uperene protiv unijata i svu nepravdičnost prevođenja seljaka sa državnih imanja, tj. jedinih slobodnih ljudi, na dvorska imanja, tj. za robove carske porodice. Ali pogovora nije bilo. Protiviti se Nikolajevim naredbama značilo bi lišiti se sjajnog položaja koji je sticao tokom četrdeset godina i kojim se koristio. I zato je on pokorno

oborio svoju crnu prosedu glavu, u znak poslušnosti i spremnosti da ispuni surovu, ludu i nesrećnu carevu zapovest.

Kad je otpustio Bibikova, Nikolaj se, svestan dobro ispunjene dužnosti, protegao, pogledao u sat i otišao da se obuče za izlazak. Kad je obukao mundir s epoletama, ordenima i lentom, ušao je u dvoranu za primanje, gde je više od stotinu muškaraca u mundirima i žena u izrezanim svečanim haljinama, raspoređeno po rangu, uzbuđeno očekivalo njegovu pojavu.

Sa beživotnim pogledom, isturenim grudima i ispupčenim, usled stezanja, dvostrukim trbuhom, on je ušao u dvoranu u kojoj su ga očekivali; i osećajući da su svi pogledi sa strahopoštovanjem upravljani na njega, napravio se još značajniji. Susrećući poglede poznatih ličnosti, on se sećao ko je ko, zadržavao se kod svakog pomalo, govorio po nekoliko reči, nekad ruski, nekad francuski i, prodirući kroz njih hladnim i beživotnim pogledom, slušao šta mu govore.

Pošto je primio čestitanja, Nikolaj je otišao u crkvu.

Bog, preko svojih slugu, isto onako kao i svetovni ljudi, dočekaog ga je sa počastima i pohvalama. Nikolaj je primao te počasti i pohvale kao nešto što je zaslužio, mada mu je bilo dosadno. Sve je to moralo biti tako, jer su od njega zavisili blagostanje i sreća celoga sveta; i mada se zbog toga zamarao, on ipak nije žalio truda da pomogne čovečanstvu. Kada na kraju službe veličanstveni đakon, s kosom podeljenom po sredini, izgovori Mnogaja ljeta, a hor divnim glasovima prihvati te reči, Nikolaj je bacio pogled u stranu, opazio kraj prozora Nelidovu, s njenim ramenima, i rečio u njenu korist poređenje sa jučerašnjom devojkom.

Posle liturgije, on je otišao carici, proveo nekoliko minuta u porodičnom krugu šaleći se s decom i ženom. Zatim je kroz Ermitaž³⁸⁾ svratio kod ministra dvora Volkonskog i, između ostalog, naredio mu da iz vanrednih kredita izda godišnju penziju materi jučerašnje devojke. Odatle je pošao u svoju uobičajenu šetnju.

Toga dana ručak je služen u Pompejskoj dvorani; osim mlađih sinova, Nikolaja i Mihaila, bili su pozvani baron Liven, grof Rževuski, Dolgoruki, pruski poslanik i ađutant pruskog kralja.

Dok se očekivao dolazak carice i cara, između pruskog poslanika i barona Livena započeo je zanimljiv razgovor povodom poslednjih uzbudljivih vesti koje su došle iz Poljske.

– La Pologne et le Caucase, ce sont les deux cancers de la Russie³⁹⁾ – reče Liven. – Il nous faut 100.000 hommes à peu près dans chacun de ces deux pays⁴⁰⁾.

Poslanik izrazi pritivorno čuđenje što je to tako.

– Vous dites la Pologne⁴¹⁾ – reče on.

– Oh, oui, c'était un coup de maître de Ma-etternich de nous en avoir laissé l'ambarras...⁴²⁾

Baš u tom trenutku uđe carica, sa ukočenim osmehom i tresući glavom, a odmah za njom Nikolaj. Za stolom Nikolaj ispriča o Hadži Muratovom prelazu i o tome kako se kavkaski rat sada mora skoro završiti, jer su gorštaci, zahvaljujući njegovoj naredbi da se poseku šume i izgrade utvrđenja, dovedeni u tesnac.

Izmenivši brz pogled sa pruskim ađutantom s kojim je još jutros govorio o nesrećnoj Nikolajevoj slabosti da sebe smatra za velikog stratega, poslanik je veoma pohvalio ovaj plan, koji još jednom dokazuje Nikolajeve velike strateške sposobnosti.

Posle ručka Nikolaj je otišao na balet, gde su stotine žena marširale u trikoima. Jedna mu se naročito dopala; on je pozvao baletmajstora, zahvalio mu i naredio da mu poklone prsten s briljantima.

Kad je Černišov sutradan došao s izveštajima, Nikolaj mu je još jednom ponovio svoju naredbu Voroncovu da sad, kad se Hadži Murat predao, neprestano uznemirava Čečnu i priteže je vojničkim lancem.

Černišov je u tom smislu napisao Voroncovu, i drugi kurir je, zamarajući konje i tukući kočijaše, odjurio u Tiflis.

XVI

Da bi se ta naredba Nikolaja Pavloviča izvršila, odmah je, u januaru 1852. godine, izveden napad na Čečnu.

Odred koji je imao da izvrši napad sastojao se od četiri bataljona pešadije, dva eskadrona Kozaka i osam topova. Kolona je išla drumom. A sa obeju strana kolone, spuštajući se i penjući se po jarugama, u neprekidnom lancu, išli su planinski lovci u visokim čizmama, u kratkim bundama i šubarama, s puškama na ramenu i fišecima u redenicima. Kao i uvek, odred se na neprijateljskom zemljištu kretao što je moguće tiše. Samo bi pokatkad, prelazeći preko jaruga, zatandrkali topovi ili bi frknuo ili zarzao artiljerijski konj, koji nije razumeo naređenje da bude tišina, ili bi razljućeni starešina, promuklim i prigušenim glasom viknuo na svoje potčinjene zato što se lanac suviše odužio, ili zato što ide suviše blizu ili suviše daleko od kolone. Samo je jednom tišina narušena time što je iz žbunja, koje se nalazi između lanca i kolone, iskočila koza bela trbuha i sivih leđa, i isti takav jarac, s malim rogovima povijenim unazad.

Lepe, plašljive životinje, sagibajući prednje noge pri velikim skokovima, naletele su na kolonu tako izbliza da je nekoliko vojnika sa vikom i smehom potrčalo za njima u nameri da ih zakolje bajonetima, ali su se koze okrenule, projurile kroz lanac i, gonjene nekolicinom konjanika i četnim psima, pojurile u brda kao ptice.

Još je bila zima, ali se sunce već počelo dizati na nebu, a u podne, kada je odred koji je pošao rano ujutru, prevalio već oko deset vrsta, sunce je pripeklo toliko da je bila vrućina, i zraci su mu bili tako sjajni da su oči bolele kad bi se pogledalo u čelik bajoneta i u iznenadne odbleske túča na topovima, koji su blistali kao mala sunca.

Pozadi je bila bistra, čista rečica, koju je odred maločas pregazio; napred – obrađena polja i livade s plitkim jarugama; još više napred – tajanstveni crni bregovi, obrasli šumom; iza crnih bregova opet izbočeno stenje, a na visokom vidiku – uvek divne, uvek drukčije, snežne planine, koje se, kao drago kamenje, kupaju u svetlosti.

Ispred pete čete išao je, u crnome mundiru i šubari, sa sabljom preko ramena, visok, lep oficir Butler, koji je nedavno prešao iz garde; on je u ovom trenutku osećao krepku radost života, a ujedno i opasnost smrti, a onda i želju za radom i svest o pripadanju ogromnoj celini kojom upravlja jedna jedina volja. Butleru je ovo bilo drugi put da ide u borbu i on je mislio da će, sad odmah, početi da pucaju na njih, a on ne samo što neće sagnuti glavu pred topovskim đuletom niti će obraćati pažnju na fijukanje zrna, nego će, kao i prošli put, podići glavu još više i sa osmehom u očima posmatrati drugove i vojnike i najpravodušnjim glasom početi neki razgovor o sasvim drugim stvarima.

Odred je skrenuo sa dobrog drumu, udario neravnim putem kroz posečene kukuruze i počeo se primicati šumi, kad odjednom – nije se videlo odakle – prolete đule uz zlokobni fijuk i pade po sredini komore, kraj puta, u njivu kukuruza, izrivši zemlju na njoj.

– Počinje – reče Butler, osmehujući se veselo, drugu koji je išao s njim.

I zbilja, odmah posle topovskog đuleta ukaza se iza šume gusta gomila Čečenaca na konjima i sa zastavama. U sredini odreda videla se velika zelena zastava, i stari četni narednik, koji je bio veoma dalekovid, reče kratkovidame Butleru da ono mora biti sam Šamil. Čečenci su se spuštali niz breg i pojavili se na vrhu najbliže jaruge na desnoj strani, odakle su se počeli spuštati naniže. Mali general, u toplom crnom mundiru i šubari od gustog belog krzna na glavi, dojahao je na svom dobrom konju do Butlerove čete i naredio Butleru da ide desno, u susret čečenskoj konjici koja se spuštala. Butler žurno povede svoju četvu u određenom pravcu, ali još nije stigao ni da se spusti do jaruge kad je za leđima začuo dva topovska pucnja. On se okrenuo: iznad dva topa podigla se dva oblaka pepeljastog dima i povila se duž jaruge. Čečenci se, očevidno, nisu nadali artiljeriji, pa su okrenuli natrag; Butlerova četa je počela pucati u gorštace i cela poljana je bila prekrivena barutnim dimom. Samo se iznad poljane videlo kako se gorštaci uspešno povlače pucajući u Kozake koji su ih gonili. Odred je pošao dalje, goneći gorštace, i na padini druge jaruge ukaza se selo.

U trku za Kozacima Butler je sa svojom četom ušao u selo. Od

stanovništva nije bilo nikog. Vojnicima je bilo naređeno da pale ambare, seno i same kućice. Nad celim selom dizao se ljut dim, a kroz dim su tumarali vojnici i izvlačili iz kuća sve što su nalazili; najviše su hvatali i ubijali kokoške, koje gorštaci nisu mogli da odnesu sa sobom. Oficiri su posedali dalje od dima, doručkovali i popili čašu, dve. Narednik im je doneo na dasci nekoliko satova meda. Čečenci se nisu čuli nigde. Nešto malo posle podneva stigla je naredba za pokret. Četa se iz sela postrojila u kolonu, a Butler je bio u zaštitnici. Tek što su krenuli, pojavili su se Čečenci i, idući za odredom, pratili su ga pucanjem.

Kad je odred izišao na jedan proplanak, gorštaci su zaostali. Butler nije imao nijednog ranjenika i vraćao se u najlepšem vedrom raspoloženju. Kada se odred, prešavši ponovo rečicu koju je i jutros prelazio, razmileo po kukuružištu i livadama, pevači iz raznih četa izišli su napred i začula se pesma.

Vetra nije bilo, vazduh je bio svež, čist i tako proziran da su snežna brda, udaljena stotinu vrsta, izgledala sasvim blizu; a kad bi pevači umukli, čuo bi se ujednačen topot nogu i tandrkanje topova, kao osnova od koje su počinjale i na kojoj su se svršavale pesme. Pesmu koju su pevali u petoj Butlerovoj četi sastavio je jedan pitomac u slavu puka, a pevala se na motiv igranja, sa pripevom:

"Baš su momci, baš su momci, ti planinski lovci!"

Butler je jahao zajedno sa svojim neposrednim starešinom, majorom Petrovom, s kojim je zajedno i stanovao, i veoma je bio zadovoljan svojom odlukom da iz garde pređe na Kavkaz. Glavni razlog njegovog prelaska iz grada bio je taj što je u Petrogradu izgubio i poslednju paru na kartama, tako da mu ništa nije ostalo. Bojao se da se neće moći uzdržati od kocke ako i dalje ostane u gardi, a već više nije imao šta da prokocka. Sad je sve bilo svršeno; on je živeo drugim životom, tako lepim, tako junačkim. Zaboravio je i na to da je sve prokockao, i na svoje neisplaćene dugove. I Kavkaz, rat, vojnici, oficiri, pijani i dobrodušni junak, major Petrov – sve mu se to činilo tako lepo da katkad nije verovao da više nije u Petrogradu, da u zadimljenim sobama ne duplira uloge i ne secuje na njih, mrzeći iz dubine duše bankira i osećajući mučnu glavobolju, već da je ovde, u ovom divnom kraju, među kavkaskim junacima.

"Baš su momci, baš su momci, ti planinski lovci!" pevali su njegovi pevači. Konj mu je veselo kasao uz zvuke ove muzike. Čupavi četni pas, sivi Trezorka, kao da je starešina, uzdignuta repa i zabrinut, jurio je pred Butlerovom četom. Butler se osećao svež, miran i veseo. Rat se osećao samo u tome što se izlagao opasnosti, mogućnosti da pogine, i time zasluživao i nagradu i poštovanje ovdašnjih krugova i svojih ruskih prijatelja. Druga strana rata: smrt, rane vojnika, oficira, gorštaka, ma koliko to čudnovato izgledalo, nije se ni nazirala u njegovoj uobrazilji. Da bi zadržao svoju

pesničku predstavu o ratu, on je čak nesvesno uvek okretao glavu od ubijenih i ranjenih. Tako je bilo i sada. Imali smo tri mrtva i dvanaest ranjenih. On je prošao pored leša koji je ležao na leđima i samo jednim okom spazio nekakav čudnovat položaj voštane ruke i zagasitocrvenu mrlju na glavi, ali nije hteo da razgleda. Gorštake je zamišljao samo kao džigite na konjima, od kojih se valjalo braniti.

– Tako, dakle, dragi moj – govorio je major između pesama. – Nije baš onako kao kod vas u Petrogradu: ravnanje nadesno, ravnanje nalevo. Nego poradiš malo, pa hajd kući. A Mašurka će nas počastiti pirogom i dobrom čorbom. Zar ovo nije život? Nego! "Čim zora zaplavi" – naredi on pevačima svoju omiljenu pesmu.

Major je živio sa ćerkom lekarskog pomoćnika, izpočetka Maškom, a posle Marijom Dmitrijevnom. Marija Dmitrijevna je bila lepa plavuša, sva pegava, od svojih tridesetak godina, bez dece. Ma kakva da je bila njena prošlost, ona je sada bila verna drugarica majorova, pazila ga kao dadilja – a to je majoru bilo potrebno, jer se često napijao do besvesti.

Kada su došli u tvrđavu, sve je bilo onako kako je major predviđao. Marija Dmitrijevna nahrani njega i Butlera, i još dva oficira koja je pozvala iz njegovog odreda, svojim obilnim, ukusnim ručkom, i major se toliko najeo i napio da nije više mogao govoriti, te je otišao da spava. Butler, takođe umoran, ali zadovoljan, pošto je popio priličnu količinu kavkaskog vina, ode u svoju sobu i jedva stigavšu da se svuče i podmetnuvši dlan pod lepu, kudravu glavu, zaspava dubokim snom bez snova i buđenja.

XVII

Selo koje je prilikom tog upada razrušeno bilo je ono isto selo u kome je Hadži Murat prenoćio uoči svog prelaska Rusima.

Kad su se Rusi približili selu, Sado, kod koga se zaustavio Hadži Murat, otišao je sa porodicom u brda. Kad se vratio u selo, Sado nađe svoju kuću razrušenu, krov je bio provaljen, vrata i stubovi doksata spaljeni, a unutrašnjost kuće zagađena. Njegov sin, pak, onaj lepi dečko sjajnih očiju, koji je tako ushićeno gledao Hadži Murata, bio je donesen mrtav u džamiju, na konju pokrivenom kabanicom. Bio je proboden bajonetom u leđa. Pristojna žena koja je služila Hadži Murata za vreme njegove posete, sada je, razbarušene kose, stajala pokraj sina, sa pocepanom košuljom na grudima, koja je otkrivala njene stare, mlitave grudi, grebla lice do krvi i neprestano kukala. Sado, sa budakom i ašovom, ode s rođacima da iskopa grob sinu. Stari deda sedeo je na zidu razorene kuće i deljući štap tupo gledao preda se. Tek se bio vratio sa svog uljanika. Tamo su spaljena dva stoga sena,

pokrhano i spaljeno drveće kajsija i višanja koje je on odgajio i, što je najglavnije, spaljene su sve košnice sa pčelama. Čula se zapevka žena po svim kućama i na trgu gde su dovezli još dva leša. Mala deca su plakala zajedno sa majkama. Rikala je i gladna stoka kojoj se nije imalo šta dati. Odrasla deca se nisu igrala, nego su uplašeno gledala u starije.

Izvor je bio zagađen, očevidno namerno, te se voda iz njega nije mogla uzimati. Isto tako, bila je zagađena i džamija i mula⁴³⁾ ju je sa učenicima čistio. Starci – domaćini okupili su se na trgu i čučajući diskutovali o svom položaju. O mržnji prema Rusima niko nije govorio. Svi Čečenci, od najmanjeg do najvećeg, bili su obuzeti osećanjem jačim od mržnje. Nije to bila mržnja, nego te ruske pse nisu smatrali ljudima, osećali su prema njima odvratnost, gađenje; nisu mogli razumeti besmisleni surovost tih ljudi, te je želja da ih unište, kao pacove, otrovne pauke, kurjake, bila isto tako prirodna kao i nagon za samoodbranom. Pred meštanima je stajao izbor: ili da ostanu tu i da s velikim naporom podignu sve što je s toliko muke bilo sagrađeno, a tako lako i ludo upropašćeno, pa da čekaju da se to svakog trenutka ponovi, ili, protivno verskom zakonu i osećanju odvratnosti i prezrenja prema Rusima, da im se pokore.

Starci su se pomolili bogu i jednoglasno odlučili da pošalju izaslanike Šamilu i zamole ga za pomoć, i odmah su počeli opravljati ruševine.

XVIII

Sutradan posle napada, kasno ujutru, iziđe Butler na ulicu sa zadnjeg doksata, u nameri da se prošeta i nadiše svežeg vazduha još pre jutarnjeg čaja, koji je obično pio zajedno s Petrovom. Sunce se već pomolilo iza planine i od njegovog bleska nije se moglo gledati u bele kućice od naboja, ali je opet, kao i uvek, bilo i veselo i prijatno pogledati levo, u daleke crne planine, obrasle šumom, koje su se udaljavale i izdizale u beli lanac snežnih vrhova, koji su, kao uvek, nastojali da izgledaju kao oblaci.

Butler je gledao u te planine, disao punim plućima i radovao se što živi i što baš on živi u tom lepom svetu. Radovao se pomalo i tome što se u jučerašnjoj borbi držao tako lepo i pri nastupanju i, naročito, pri povlačenju, kada je borba bila dosta živa; radovao se i pri sećanju na to kako ih je juče, po povratku iz borbe, Maša ili Marija Dmitrijevna, Petrovljeva nevenčana žena, ugostila i kako je prema svima bila veoma jednostavna i mila, a prema njemu je, kako mu se činilo, bila osobito pažljiva. Marija Dmitrijevna, sa svojom teškom pletenicom, širokim ramenima, punim grudima i blistavim osmehom na dobrom licu, pokrivenom pegama, i nehotice je privlačila Butlera. Ali on je smatrao da to ne bi bilo lepo prema dobrom, priprostom

drugu i ponašao se prema Mariji Dmitrijevnoj veoma jednostavno i učtivo, i to ga je veselilo. O tome je upravo i mislio sada. Njegove misli je prekinuo učestan topot mnogih konjskih kopita na prašnjavom putu, kao da je jahalo više ljudi. On je digao glavu i na kraju ulice ugledao grupu konjanika koji su se primicali laganim korakom. Ispred dvadesetak Kozaka jahala su dva čoveka: jedan – u belom čerkeskom odelu, s visokom šubarom na glavi, obavijenom čalmom, drugi – oficir ruske vojske, crnomanjast, grbava nosa, u plavom čerkeskom kaputu sa vrlo mnogo srebra na odelu i oružju. Pod konjanikom s čalmom na glavi bio je neobično lep dorat, male glave, divnih očiju; pod oficirom je bio visok, karabaški⁴⁴⁾ konj. Butler, ljubitelj konja, odmah je ocenio bodru snagu prvog konja i zastao da dozna ko su ovi ljudi. Oficir se obrati Butleru:

– Ovo je vojni komandant kuća? – upita on, pokazujući svoje tuđinsko poreklo nepravilnim izgovorom i nepoznavanjem deklinacije. Korbačem je ukazivao na kuću Ivana Matvejeviča.

– Jest. A ko je ovo? – upita Butler prilazeći oficirom i pokazujući očima na čoveka s čalmom.

– To je Hadži Murat. Putovao ovamo, tu bude gost kod komandant mesto – reče oficir.

Butler je znao za Hadži Murata i za njegov prelazak Rusima, ali se nikako nije nadao da će ga videti ovde, u ovom malom utvrđenju.

Hadži Murat ga je gledao prijateljski.

– Dobar dan, koškildi⁴⁵⁾ – reče on tatarski pozdrav, koji je bio naučio.

– Saubul⁴⁶⁾ – odgovori Hadži Murat klimnuvši glavom. On je primakao konja Butleru i pružio mu ruku, s korbačem obešenim na dva prsta.

– Komandant? – reče on.

– Ne; komandant je ovde; sad ću ga pozvati, – reče Butler obraćajući se oficirom i popevši se uz stepenice gurnu vrata.

Ali su vrata na paradnom ulazu, kako ga je zvala Marija Dmitrijevna, bila zaključana. Butler zakuca, pa, ne dobivši odgovora, obiđe na zadnji ulaz. Pozvao je svoga posilnog, pa kad nije dobio odgovor i nije našao ni jednog ni drugog posilnog, pošao je u kuhinju. Marija Dmitrijevna, povezana maramom i sva zajapurena, zasukanih rukava na belim, punim mišicama, sekla je testo, belo kao i njene ruke, na male komadiće za piroške.

– Gde su nestali ovi posilni? – upita Butler.

– Otišli su da pijanče – reče Marija Dmitrijevna. – A šta ste hteli?

– Da otključaju vrata; pred kućom vam stoji čitava bulumenta gorštaka.

Stigao je Hadži Murat.

– Tek štogod – reče Marija Dmitrijevna smešeći se.

– Ne šalim se, istina je. Stoje pred vratima.

– Je li moguće? – reče Marija Dmitrijevna.

– Zašto bih izmišljao. Idite, pogledajte, eno ga pred vratima.

– Kakav događaj! – reče Marija Dmitrijevna spustivši ruke i hvatajući rukom ukosnice u svojoj gustoj pletenici. – Onda idem da probudim Ivana Matvejeviča – reče ona.

– Nemojte, idem ja – reče Butler.

– Vrlo dobro – reče Marija Dmitrijevna i prihvati se svoga posla.

Kad je čuo da mu je došao Hadži Murat, Ivan Matvejevič se nimalo nije začudio, jer je već znao da je Hadži Murat u Groznoj, nego se podigao, zavio cigaretu, pripalio je i počeo da se oblači, glasno kašljući i gundajući protiv pretpostavljenih koji su mu poslali đavola. Kad se obukao, zatražio je od posilnog lek. Posilni je znao da je njegov lek bila votka, pa mu je doneo.

– Nema gore nego mešati – progundao je on pošto je ispio votku i pojeo zalogaj crnog hleba.

– Eto, juče sam se napio vina, pa me i sad boli glava. E, sad sam gotov – završi on i pođe u sobu za primanje, kuda je Butler već uveo Hadži Murata i oficira koji ga je pratio.

Oficir koji je dopratio Hadži Murata saopštio je Ivanu Matvejeviču naredbu komandanta levog krila da primi Hadži Murata, da mu dozvoli da preko uhoda održava veze sa gorštacima, da ga iz tvrđave pušta samo u pratnji Kozaka.

Pošto je pročitao akt, Ivan Matvejevič se zagleda pažljivo u Hadži Murata i ponovo počeo da se upija u akt. Pošto je na taj način nekoliko puta preneo pogled sa akta na Hadži Murata, zaustavio je najzad oči na Hadži Muratu i rekao:

❖ Jakši, bek, jakši⁴⁷⁾. Neka živi. Ali mu kaži da mi je naređeno da ga ne puštam iz tvrđave. A zapovest je svetinja. Pa da ga smestimo – šta misliš, Butleru – da ga smestimo u kancelariju?

Butler još nije stigao da odgovori, kada se Marija Dmitrijevna, koja je došla iz kuhinje, stojeći na vratima, obratila Ivanu Matvejeviču:

– Zašto? Smestite ga ovde. Da mu damo gostinsku sobu i ostavu. Bar će nam biti pred očima – reče ona i pogleda u Hadži Murata pa, susrevši se s njegovim očima, žurno se okrenula.

– Marija Dmitrijevna ima pravo, čini mi se – reče Butler.

– De, de, odlazi, žene ovde nemaju nikakva posla – reče Ivan Matvejevič namrštivši se.

Za sve vreme razgovora Hadži Murat je sedeo držeći ruku na balčaku od jatagana i smeškajući se lakim, prezrivi osmehom. On reče da mu je svejedno gde će stanovati. Jedino što mu je potrebno, što mu je i serdar dopustio, to je da održava veze sa gorštacima i zato želi da mu ih puštaju. Ivan Matvejevič reče da će se to učiniti i zamoli Butlera da zanima goste dok se ne donese zakuska i sprema sobe; a sam je otišao u kancelariju da sastavi potreban izveštaj i da izda potrebna naređenja.

Odnosi između Hadži Murata i njegovih novih poznanika odmah su se

jasno opredelili. Prema Ivanu Matvejeviču Hadži Murat je od prvog viđenja osetio odvratnost i preziranje i uvek se prema njemu držao s visine. Marija Dmitrijevna, koja mu je spremala i donosila jelo, neobično mu se sviđala. Sviđala mu se i njena jednostavnost, i naročito lepota njemu tuđe narodnosti, i njena nesvesna simpatija prema njemu. On se trudio da je ne gleda, da s njom ne govori, ali su se njegove oči i nehotično obraćale njoj i pratile svaki njen pokret.

S Butlerom se pak odmah, od prvog dana poznanstva, sprijateljio i rado je i mnogo razgovarao s njim, raspitivao se o njegovom životu i pričao mu o svom životu, saopštavao mu vesti koje su mu donosile uhode o položaju njegove porodice, pa se čak i savetovao s njim o tome šta bi trebalo da radi.

Vesti koje su uhode donosile nisu bile dobre. Za četiri dana koja je proveo u tvrđavi oni su mu dolazili dva puta, a oba puta su izveštaji bili nepovoljni.

XIX

Ubrzo posle Hadži Muratovog prelaska Rusima njegova porodica je odvedena u selo Vedeno, gde su je čuvali pod stražom, očekujući Šamilovu odluku. Žene – starica Patimat i dve Hadži Muratove žene sa svoje petoro sitne dece – živele su pod stražom u kući bimbaše Ibrahima Rašida; a Hadži Muratov sin, osamnaestogodišnji mladić Jusuf, čamio je u tamnici, to jest u jami nešto dubljoj od hvata, u društvu sedmorice zločinaca, koji su, kao i on, očekivali rešenje svoje sudbine.

Odluka se nije mogla doneti zato što je Šamil bio na putu. On je bio u vojnom pohodu protiv Rusa.

Šestog januara 1852. godine Šamil se vraćao svojoj kući u Vedeno posle borbe s Rusima u kojoj je, po mišljenju Rusa bio potučen i pobegao u Vedeno, a po njegovom mišljenju i po mišljenju svih murida održao pobedu i oterao Ruse. U toj je borbi, što je bivalo vrlo retko, čak i on ispalio iz puške i, isukavši sablju, poleteo na konju pravo na Ruse, ali su ga zadržali muridi iz njegove pratnje. Dvojica od njih ubijena su, pored Šamila.

Bilo je podne kada se Šamil približio svome mestu boravka, okružen muridima, koji su oko njega džigitovali, pucali iz pušaka i pištolja i neprestano pevali: "La ilah il Alah"⁴⁸⁾.

Celokupno stanovništvo velikoga sela Vedena bilo je na ulici i na krovovima pri dočeku svoga gospodara i u znak svečanosti takođe pucalo iz pušaka i iz pištolja. Šamil je jahao na belom arapskom konju, koji je veselo zatezao uzde, osećajući da je kuća blizu. Konjska oprema bila je sasvim prosta, bez zlatnih i srebrnih ukrasa: fino izrađene uzde od kaiša, sa prugom

po sredini, metalne uzengije i crveni ćilim koji je virio ispod sedla. Na imamu je bila bunda od sukna smeđe boje, sa crnim krznom oko vrata i oko rukava, stegnuta na tankom i dugačkom struku crnim kaišem, o kome je visio jatagan. Na glavi je imao visoku, ravnu šubaru sa crnom kićankom, obavijenu belom čalmom, čiji je kraj padao po vratu. Na nogama je imao zelene nazuvke i crne tozluke, opšivene običnim gajtanom.

Uopšte, na imamu nije bilo ničeg sjajnog, od zlata ili srebra, i njegova visoka, prava, snažna prilika u odelu bez ukrasa, okružena muridima sa zlatnim i srebrnim ukrasima na odelu i oružju, izazivala je baš onaj utisak veličine koji je on želeo i umeo da izazove u narodu. Njegovo bledo lice, oivičeno podšišanom riđom bradom, sa malim uvek žmirkavim očima, bilo je potpuno nepomično, kao da je od kamena. Jašući kroz selo, osećao je na sebi hiljade očiju, ali njegove oči nisu gledale nikoga. I Hadži Muratove žene, sa svim ukućanima, iziđoše na doksat da vide ulazak imama. Nije izišla samo stara Patimat, Hadži Muratova mati, nego je ostala da sedi kako je bila, raspuštene sede kose po podu, obavivši dugačkim rukama mršava kolena i, trepćući svojim vatrenim, crnim očima, gledala u granje koje je sagorevalo u peći. Ona je, kao i njen sin, uvek mrzela Šamila, sada još više nego pre, i nije htela da ga vidi.

Šamilov svečani ulazak nije video ni Hadži Muratov sin. Iz svoje mračne, smrdljive jame on je samo čuo pucnjavu i pevanje i mučio se, kako se samo muče mladi, puni života ljudi, lišeni slobode. Sedeći u smrdljivoj rupi i gledajući jedne te iste nesrećne, prljave, izmučene, s njim zajedno zatvorene ljude, koji su se većinom međusobno mrzeli, on je strasno zaudio onim ljudima koji su sada, uživajući vazduh, svetlost, slobodu, poigravali na dobrim konjima oko gospodara, pucali i složno pevali: "La ilah il Alah".

Prošavši kroz selo, Šamil ujaha u veliko spoljašnje dvorište, koje se sučeljavalo sa unutrašnjim, u kome se nalazio Šamilov saraj. Dva naoružana Lezginca dočekali su Šamila na otvorenoj kapiji prvog dvorišta. Ovo dvorište bilo je puno sveta. Tu su bili ljudi koji su iz najudaljenijih mesta došli zbog svojih poslova; bilo je i molilaca, kao i onih koje je sam Šamil pozvao na sud i rešenje. Kada je Šamil ujahao, svi koji su bili u dvorištu ustali su i pozdravili imama s puno poštovanja, prinoseći ruke grudima. Neki su klekli na kolena i ostali tako sve vreme dok je Šamil jahao kroz dvorište od jedne – spoljašnje – do druge – unutrašnje kapije. Mada je Šamil među onima koji su ga očekivali video mnoga lica koja su mu bila neprijatna i mnogo dosadnih molilaca koji su tražili da im se pomogne, on je, onim istim nepromenljivo kamenim licem, projahao pored njih i, ušavši u unutrašnje dvorište, sjahao pred doksatom svoga stana, levo od kapije. Posle raznih napora, ne toliko fizičkih koliko duševnih, jer je Šamil, bez obzira na to što su svi njegovi pohodi glasno priznavani kao pobeđe, vrlo dobro znao da mu je pohod ispao neuspešno, da je mnogo čečenskih sela porušeno i popaljeno i

da se prevrtljivi, lakomisleni narod, Čečenci, kolebaju, a da se neki među njima, najbliži Rusima, već spremaju da pređu na njihovu stranu. Sve je to bilo teško, protiv svega toga trebalo je preduzeti izvesne mere, ali u ovome trenutku Šamil nije hteo ni o čemu da misli. On je sada hteo samo jedno: odmora i slasti porodičnog milovanja svoje žene, osamnaestogodišnje, crnooke, brzonoge Aminete.

Ali, ne samo da se nije moglo pomisliti na sastanak s Aminetom, koja je bila tu odmah, iza plota koji je u unutrašnjem dvorištu delio ženske odaje od odeljenja za muške (Šamil je bio uveren da čak i sad, kada on silazi s konja, Amineta i ostale žene vire kroz pukotine ograde), nego se nije moglo ni leći u perine i odmoriti se. Trebalo je, pre svega, uzeti podnevni avdes, za šta on sada nije bio ni najmanje raspoložen, ali što on u svojstvu verskoga poglavice nije mogao da ne učini i što je za njega samog bilo neophodno kao nasušni hleb. I štoga je uzeo avdes i očitao molitvu. Posle molitve je pozvao one koji su ga čekali.

Prvi je ušao k njemu tast i učitelj, visok, sed i lep starac, kao sneg bele brade i rumena lica, Džemal-Edin, i pošto se pomolio bogu, počeo je raspitivati Šamila o pohodu i pričati o svemu što se dogodilo u brdima za vreme njegovog odsustva.

Između svakojakih događaja – ubistava iz krvne osvete, krađe stoke, optužbi zbog neodržavanja naredaba iz tarikata⁴⁹⁾, pušenja duvana, pijenja vina – Džemal-Edin saopšti još i to da je Hadži Murat poslao svoje ljude da prevedu Rusima njegovu porodicu, ali da je sve otkriveno i porodica dovedena u Veden, gde se nalazi pod stražom i očekuje odluku imama. U susednoj sobi bili su iskupljeni starci koji su imali da pretresu sve ove stvari, ali Džemal-Edin je posavetovao Šamilu da ih sada pusti kućama, jer ga već tri dana čekaju.

Pošto je pojeo ručak koji mu je donela crnomanjasta Zejdet, njegova najstarija žena, crna šiljata nosa i neprijatna u licu, koju nije voleo, Šamil je prešao u sobu za goste.

Šest ljudi koji su sačinjavali njegov savet, starci sedih, pepeljastih i ridih brada, sa čalmama i bez čalmi, u visokim šubarama i novim džemadanima i čerkeskim dolamama, opasani kaišima s jataganima, pošli su mu u susret. Šamil je za čitavu glavu bio viši od ostalih. Svi su oni, kao i on, podigli ruke s dlanovima uvis i, zatvorivši oči, očitali molitvu, zatim otrli lice rukama, spuštajući ih niz bradu i sklapajući ih. Kada su to svršili, svi su posedali, Šamil u sredini, na nešto višem jastuku, i počeo je pretres svih poslova koji su bili na redu.

Okrivljenima za zločine presudili su po šerijatu⁵⁰⁾: dvojicu su osudili na odsecanje ruke za krađu, jednome da se odseče glava za ubistvo, trojicu su pomilovali. Posle toga pristupili su glavnom poslu: pretresanju mera koje bi valjalo preduzeti protiv prelaženja Čečenaca Rusima. Da bi se sprečili ovi

prelazi, Džemal-Edin je sastavio ovakav proglas:

"Želim vam večni mir u svemoćnom bogu. Čujem da vam Rusi laskaju i pozivaju vas na pokornost. Ne verujte i ne pokoravajte se, nego trpite. Ako za to ne budete nagrađeni u ovome životu, primićete nagradu u budućem. Setite se onoga što je bilo pre, kada su od vas oduzimali oružje. Da vas onda, u 1840. godini, bog nije urazumio, vi biste već bili vojnici i hodali s bajonetima umesto jatagana, a žene vaše išle bi bez šalvara i bile bi osramoćene. Prema prošlosti presuđujte o budućnosti. Bolje je umreti u neprijateljstvu nego živeti s nevernicima. Strpite se, a ja ću doći k vama s Koranom i sabljom i povešću vas protiv Rusa. Sada, pak, strogo naređujem da ne smete ne samo nameravati nego čak ni misliti da se pokorite Rusima."

Šamil je odobrio ovaj proglas, potpisao ga i rešio da ga razaslaže.

Posle ovih poslova dođe na pretres i Hadži Muratova stvar. Ona je za Šamila bila od velikog značaja. Iako nije hteo priznati u duši, on je ipak znao da se u Čečni sada ne bi desilo ono što se dogodilo da je uz njega bio Hadži Murat sa svojom veštinom, odvažnošću i hrabrošću. Bilo bi dobro pomiriti se sa Hadži Muratom, pa se opet koristiti njegovim uslugama; a ako se to ne bi moglo, onda se ipak ne bi smelo dopustiti da pomaže Rusima. I zato ga, u svakom slučaju, treba domamiti i posle toga ubiti. To bi se moglo izvršiti ili na taj način da se u Tiflis pošalje čovek koji bi ga tamo ubio ili da se domami ovamo, pa da se ovde s njim svrši. Bilo je samo jedno sredstvo za taj posao – njegova porodica i, što je glavno, njegov sin koga je, Šamil je to znao, Hadži Murat strasno voleo. I zato je trebalo raditi preko sina.

Kada su savetnici pretresli tu stvar, Šamil je zažmurio i ućutao.

Savetnici su znali da on sada sluša prorokov glas, koji mu govori šta valja učiniti. Posle svečanog ćutanja od čitavih pet minuta, Šamil je otvorio oči, zažmurio još više i rekao:

– Dovedite mi Hadži Muratovog sina.

– Ovde je – reče Džemal-Edin.

I, zaista, Jusuf, Hadži Muratov sin, mršav, bled, iscepan i smrdljiv ali ipak lep telom i licem, isto onako vatrenih, crnih očiju kao u babe Patimat, stajao je već pred kapijom dvorišta, očekujući da bude pozvan.

Jusuf nije imao ista osećanja prema Šamilu koja je imao njegov otac. On nije znao sve što je nekad bilo, ili je znao, ali nije preživeo, te nije mogao shvatiti zašto se njegov otac i Šamil tako uporno mrze. On je želeo samo jedno: da nastavi onaj laki, bezbrižni život kakav je, kao naibov⁵¹⁾ sin, vodio u Hunzahu i činilo mu se kao sasvim nepotrebno mrzeti se sa Šamilom. Kao za inat, u protivrečnosti s ocem, on se neobično divio Šamilu i gajio prema njemu poštovanje puno ushićenja, koje je u brdima bilo veoma rasprostranjeno. Sada je sa naročitim osećanjem strahopoštovanja prema imamu ušao u sobu za goste i, zastavši kod vrata, susreo se s upornim, žmirkavim Šamilovim pogledom. Zastade za trenutak, zatim priđe Šamilu i

poljubi njegovu veliku, belu ruku s dugačkim prstima.

– Jesi li ti Hadži Muratov sin?

– Jesam, imame.

– Znaš li šta je on učinio?

– Znam, imame, i žalim.

– Jesi li pismen?

– Spremao sam se za mulu.

– Onda napiši ocu pismo da ću mu oprostiti i da će sve biti kao pre ako mi se vrati do Bajrama. A ako se ne vrati i ostane kod Rusa, onda ću – tu se Šamil strašno namršti – tvoju babu; tvoju majku dati u sela, a tebi ću glavu odseći.

Na Jusufovu licu nije zadržtao ni jedan mišić. On klimnu glavom u znak da je razumeo Šamilove reči.

Šamil je začutao i dugo gledao u Jusufa.

– Napiši da sam se na tebe sažalio i da te neću ubiti, već ću ti oči iskopati, kao što činim sa svima izdajnicima. Odlazi.

Jusuf je u Šamilovu prisustvu bio miran, ali kad su ga izveli iz sobe za goste, on je skočio na onoga koji ga je vodio, istrgao mu jatagan iz ka-nije i pokušao da se zakolje, ali su ga šćepali za ruke, svezali i opet spustili u jamu.

Uveče, posle večernje molitve i kad je pao mrak, Šamil je obukao belu bundu, otišao u onaj deo dvorišta iza ograde gde su stanovale njegove žene i uputio se u Aminetinu sobu. Ali Aminete nije bilo tamo. Bila je kod starijih žena. Tada je Šamil, trudeći se da ga ne opaze, stao iza vrata u sobi čekajući je. Ali je Amineta bila ljuta na Šamila zato što svilu nije poklonio njoj nego Zejdeti. Ona je videla kako je izlazio iz njene sobe i kako je ponovo ulazio, tražeći je, i namerno nije htela da se vrati. Dugo je stajala na vratima Zejdetine sobe i, smejući se tiho, posmatrala belu priliku Šamila, koji je čas izlazio iz njene sobe, čas ulazio. Pošto ju je uzalud čekao, Šamil se vrati u svoje odaje tek pred ponoćnu molitvu.

XX

Hadži Murat je ostao nedelju dana u tvrđavi, u kući Ivana Matvejeviča. Bez obzira na to što se Marija Dmitrijevna svađala s kosmatim Hanefijem (Hadži Murat je poveo samo dvojicu – Hanefija i Eldara) i jedanput ga izgurala iz kuhinje, i zato je ovaj umalo nije zaklao, ona je prema Hadži Muratu očigledno gajila naročito osećanje poštovanja i simpatije. Ona mu sada više nije donosila ručak, predavši ovu dužnost Eldaru, ali bi iskoristila svaku priliku da ga vidi i da mu ugodu. Uzimala je takođe živog učešća u

pregovorima o njegovoj porodici, znala je koliko ima žena, dece, koliko im je godina i uvek kad bi došao koji uhoda, raspitivala se, kod koga bi mogla, o rezultatima pregovora.

Butler se, pak, za tu nedelju sasvim prijateljski s Hadži Muratom. Katkad bi Hadži Murat dolazio u njegovu sobu, ponekad bi Butler odlazio k njemu. Neki put bi razgovarali preko tumača, a nekad na svoj način, znacima i, uglavnom, osmesima. Videlo se da je Hadži Murat zavoleo Butlera. To se videlo po Eldarovom ponašanju prema Butleru. Kad bi Butler ušao u Hadži Muratovu sobu, Eldar bi ga dočekaao smešeći se radosno svojim sjajnim zubima, i pohitao bi da pod njega podmetne jastuk i da ga oslobodi sablje, ako je bila na njemu. Butler se upoznao i zbližio i s kosmatim Hanefijem, Hadži Muratovim pobratimom. Hanefi je znao mnogo gorštačkih pesama i lepo ih je pevao. Da bi ugodio Butleru, Hadži Murat je pozivao Hanefija i naređivao mu da peva, imenujući pesme koje su, po njegovom mišljenju, bile lepe. Hanefi je imao visok tenor, pevao je neobično razgovetno i izražajno. Jedna od tih pesama naročito se sviđala Hadži Muratu, a Butlera poražavala svojom svečanom i tužnom melodijom. Butler je zamolio tumača da mu prevede njenu sadržinu.

Pesma se odnosila na krvnu osvetu – na ono isto što je bilo između Hanefija i Hadži Murata. Pesma je bila ovakva:

"Osušiće se zemlja na grobu mome i zaboravićeš mene, rođena moja majko. Nići će trava po celome groblju, zagušiće trava tvoju tugu, moj oče stari. Presušiće suze u očima sestre moje, odleteće i tuga iz srca njenog.

Ali me nećeš zaboraviti ti, moj stariji brate, dok se ne osvetiš za moju smrt. Nećeš me zaboraviti ni ti, moj dragi brate, sve dok ne legneš kraj mene.

Vreo si, kuršume, i donosiš smrt, ali zar nisi bio moj verni rob? Zemljice crna, ti ćeš me pokriti, ali zar te nisam konjem gazio? Hladna si, smrti, ali sam bio tvoj gospodar. Telo moje će uzeti zemlja, a moju dušu primiće nebo."

Hadži Murat je ovu pesmu uvek slušao zatvorenih očiju i kad bi se završila dugim tonom koji bi zamro, uvek bi govorio na ruskom:

– Dobar pesma, pametan pesma.

Poezija posebnog, energičnog gorštačkog života još više je ovladala Butlerom otkako je došao Hadži Murat i on se zbližio s njim i s njegovim muridima. Nabavio je džemadan, čerkesku dolamu, tozluke. Činilo mu se da je i on, gorštak i da živi životom kojim žive ovi ljudi.

Na dan Hadži Muratovog odlaska Ivan Matvejevič je pozvao nekoliko oficira da ga isprate. Oficiri su sedeli neki za stolom, gde je Marija Dmitrijevna sipala čaj, neki za drugim stolom s rakijom, vinom i zakuskom, kada je Hadži Murat, u putničkom odelu, brzim, mekim koracima, hramljući, ušao u sobu.

Svi su redom poustajali i rukovali se s njim. Ivan Matvejevič ga je ponudio da sedne na sidžade ali on se zahvalio i seo na stolicu, pored prozora. Bilo je očevidno da ga ćutanje, koje je zavládalo pri njegovom ulasku niukoliko nije zbunjivalo. Pažljivo je zagledao u sva lica i zaustavio svoj ravnodušni pogled na stolu sa samovarom i zakuskama. Okretni oficir Petrovski, koji je Hadži Murata video sada prvi put, upitao ga je preko tumača da li mu se sviđa Tiflis.

– Aja – reče on.

– Veli da mu se sviđa – reče tumač.

– A šta mu se sviđa?

Hadži Murat odgovori nešto.

– Najviše mu se svidelo pozorište.

– A da li mu se svidela zabava kod glavnog komandanta?

Hadži Murat se namrštio.

– Svaki narod ima svoje običaje. Kod nas se žene ne oblače onako – reče on pogledavši u Mariju Dmitrijevnu.

– Dakle, nije mu se svidelo?

– Mi imamo poslovicu – reče on tumaču – hranio pas divokozu mesom, divokoza psa senom, oboje su ostali gladni. – On se osmehnuo.

– Svakom narodu su njegovi običaji dragi.

Dalje nisu razgovarali. Oficiri su počeli piti čaj i jesti zakusku. Hadži Murat je primio ponuđenu čašu čaja i metnuo je preda se.

– A pavlake, zemičku? – reče Marija Dmitrijevna nudeći ga.

Hadži Murat se pokloni.

– Pa, dakle, do viđenja! – reče Butler dotaknuvši mu koleno. – Kad ćemo se opet videti?

– Zbogom, zbogom – reče Hadži Murat ruski, osmehujući se. – Kunak bulur. Jako kunak tvoj. Vreme je, ajda, pošao – reče on mahnuvši glavom u pravcu kuda treba putovati.

Na vratima se ukazao Eldar s nečim velikim, belim preko ramena i sa sabljom u ruci. Hadži Murat ga je pozvao znakom i Eldar je prišao Hadži Muratu svojim velikim koracima i predao mu beli ogrtač i sablju. Hadži Murat je ustao, uzeo ogrtač i, prebacivši ga preko ruke, pružio ga Mariji Dmitrijevnoj, pošto je rekao nekoliko reči tumaču. Tumač reče:

– Kaže, pohvalila si ogrtač, uzmi ga.

– Zašto? – reče Marija Dmitrijevna i pocrvene.

– Tako valja. Adet tako – reče Hadži Murat.

– E, pa hvala – reče Marija Dmitrijevna i uze ogrtač. – Neka vam bog pomogne da spasete sina – dodade ona. – Junačina – reče ona – recite mu da mu želim da izbavi porodicu.

Hadži Murat je pogledao Mariju Dmitrijevnu i klimnuo glavom odobravajući. Zatim je uzeo iz Eldarovih ruku sablju i dao je Ivanu

Matvejeviču. Ivan Matvejevič je uzeo sablju i rekao tumaču:

– Kaži mu neka uzme mog mrkova, drugo uzdarje nemam.

Hadži Murat je odmahnuo rukom pred svojim licem pokazujući time da mu ništa ne treba i da ništa neće uzeti, a zatim, pokazujući na brda i na svoje srce, pošao je ka izlazu. Svi su pošli za njim. Oficiri koji su ostali u sobama izvukli su sablju i, pregledavši je, našli su da je prava đorda.

Butler je izišao zajedno sa Hadži Muratom. Ali se tada desilo nešto čemu se niko nije nadao i što se moglo svršiti Hadži Muratovom smrću da nije bilo njegove dovitljivost, odlučnosti i veštine.

Stanovnici sumičkog sela Taš-Kiču, koji su Hadži Murata veoma poštovali i mnogo puta dolazili u tvrđavu samo da vide znamenitog naiba, na tri dana pred Hadži Muratov odlazak poslali su mu izaslanike s molbom da u petak dođe u njihovu džamiju. Kumički⁵²⁾ kneževi, pak, koji su živeli u Taš-Kiču i mrzeli Hadži Murata i bili s njim u krvnoj osveti, doznajući to, objave narodu da oni neće pustiti Hadži Murata u džamiju. Narod se pobunio i došlo je do tuče između naroda i kneževih pristalica. Ruske vlasti su umirile gorštace i poručile Hadži Muratu da ne ide u džamiju. Hadži Murat nije otišao i svi su mislili da se stvar na tome i svršila.

Ali upravo u trenutku kad je Hadži Murat polazio i izišao na doksat, a konji čekali spremni na kapiji, dojahao je pred kuću Ivana Matvejeviča kumički knez Arslan-han, koga su poznavali i Butler i Ivan Matvejevič.

Kad je spazio Hadži Murata, on trže pištolj iza pojasa i uperi ga na njega. Ali Arslan-han još nije ni stigao da ispali, kada je Hadži Murat, bez obzira na hromu nogu, brzo kao mačka, poleteo sa doksata ka Arslan-hanu. Arslan-han je ispali i promašio. Hadži Murat je, pak, dotrčao do njega, dohvatio jednom rukom konja za uzdu, a drugom izvukao jatagan i viknuo nešto na tatarskom.

U istom trenutku Butler i Eldar pritrčali su protivnicima i uhvatili ih za ruke. Na pucanj je izišao i Ivan Matvejevič.

– Zar si ti, Arslane, u mojoj kući hteo da učiniš takvu podlost? – rekao je on kad je doznao u čemu je stvar. – Ne valja, dragi moj. U poljani – široko ti polje, ali zar si kod mene našao da priređuješ takvo klanje.

Arslan-han, mali čovečuljak crnih brkova, sav bled, dršćući je sjahao s konja, pogledao pakosno Hadži Murata i otišao u sobu s Ivanom Matvejevičem. Hadži Murat, pak, vratio se konjima, zadihan i s osmehom na licu.

– Zašto je hteo da ga ubije? – upita Butler preko tumača.

– Veli, takav je zakon u nas – preveo je tumač Hadži Muratove reči. – Arslan-han mu se mora osvetiti za krv, eto, zbog toga ga je hteo ubiti.

– A ako ga stigne na putu? – upita Butler. Hadži Murat se osmehnuo.

– Pa, ubiće; znači da je to Alahova volja. E, zbogom – reče on opet ruski i, uhativši konja za grivu, baci jedan pogled na sve koji su ga ispraćali

i ljubazno pogleda Mariju Dmitrijevnu.

– Zbogom, majčice – reče on obraćajući se njoj – hvala.

– Bogu hvala, daj bože da izbacite porodicu – ponovi Marija Dmitrijevna.

On nije razumeo reči, ali je video njeno saučešće i klimnuo joj glavom.

– Pazi, ne zaboravi prijatelja – reče Butler.

– Reci mu da sam mu veran prijatelj. Nikad ga neću zaboraviti – odgovorio je on preko tumača pa, i pored toga što mu je noga bila hroma, čim je dotakao uzengije, već je hitro i lako prebacio telo na visoko sedlo i, napipavši pištolj vičnim pokretom ruke i popravivši sablju, odjahao je od kuće Ivana Matvejeviča, s onim osobitim, jedinstvenim izgledom koji gorštak ima na konju.

Hanefi i Eldar takođe su pojahali konje i, oprostivši se prijateljski sa domaćinima i oficirima, odjurili su u kasu za svojim starešinom.

Kao i uvek, počeo je razgovor o putniku.

– Junačina! Jeste li ga videli kako je kao vuk poleteo na Arslan-hana, sasvim se promenio u licu.

– A prevariće nas, sigurno, veliki je ugursuz – reče Petrovski.

– Dao bog da među Rusima bude što više takvih ugursuza – umeša se odjednom nabusito Marija Dmitrijevna. – Probavio je kod nas nedelju dana i videli smo od njega samo dobro – reče ona. – Pažljiv je, pametan, pravičan.

– A otkud znate?

– Mora biti da sam doznala.

– Zacopala se – reče Ivan Matvejevič ulazeći u sobu – ništa drugo.

– Pa da sam se i zacopala. Šta hoćete? Samo zašto osuđivati dobrog čoveka. Tatarin je, ali je dobar čovek.

– Tako je, Marija Dmitrijevna – reč Butler. – Čestitam vam što ste ga uzeli u zaštitu.

XXI

Život stanovnika u isturenim utvrđenjima čečenskog fronta tekao je starim tokom. Bile su dve uzbune, tada su čete istrčavale, a Kozaci i milicija⁵³⁾ uzjahivali konje, ali oba puta nisu mogli da zaustave gorštake: oni su pobjegli, a jedanput, iz Vozdviženska, oterali su sa pojila osam kozačkih konja i ubili jednog Kozaka. Napada više nije bilo posle onog poslednjeg, kada je uništeno selo. Očekivala se samo velika ekspedicija u Veliku Čečnu usled postavljenja novog komandanta levog krila, kneza Barjatinskoga.

Knez Barjatinski, prestolonaslednikov drug, bivši komandant Kabardinskog puka, sada po svome dolasku u Groznu, kao komandant celog

levog krila, odmah je sastavio odred, s tim da se nastavi izvršenje onih carevih zapovesti o kojima je Černišov pisao Voroncovu. Odred sastavljen u Vozdvižensku izišao je na položaje u pravcu Kurinskoga. Vojska je tamo logorovala i obarala šumu. Mladi Voroncov živeo je u divnom šatoru od sukna, a njegova žena, Marija Vasiljevna, dolazila je u logor i često ostajala na prenoćištu. Odnosi između Barjatinskog i Marije Vasiljevne već ni za koga nisu bili tajna, stoga su je vojnici i oficiri koji su bili daleko od dvora grubo psovali, jer su ih, zbog njenog prisustva u logoru, slali u noćne patrole. Gorštaci su obično privlačili topove i bacali đulad u logor. Ova đulad bi gotovo uvek promašila, te zato, u redovnim prilikama, protiv ove pucnjave nisu preduzimate nikakve mere; ali da gorštaci ne bi mogli dovlačiti topove i plašiti Mariju Vasiljevnju, slate su patrole. A patrolirati iz noći u noć samo zato da se gospođa ne bi uplašila, bilo je uvredljivo i odvratno, pa su Mariju Vasiljevnju i vojnici i oficiri, koji nisu primani u najviše društvo, častili najgorim rečima.

Da bi video svoje drugove iz Paževskog korpusa, kao i drugove iz svog Kurinskog puka, koji su bili ađutanti i ordonansi u tom odredu, Butler je došao na odsustvo iz svog utvrđenja. Prvih dana po dolasku bilo mu je vrlo prijatno. On se zaustavio u šatoru Poltorackog, gde je našao mnoge poznanike koji su mu se obradovali. Otišao je i Voroncovu, koga je pomalo poznavao, jer su neko vreme služili u istom puku. Voroncov ga je primio vrlo ljubazno, predstavio ga knezu Barjatinskom i pozvao na oproštajni ručak koji je davao u čast generala Kozlovskog, koji je pre Barjatinskog bio komandant levog krila.

Ručak je bio izvanredan. Dovezeni su i razapeti čitavi redovi šatora. Po celoj dužini bio je postavljen sto, načičkan priborom i flašama. Sve je podsećalo na petrogradski život u gardi. U dva sata seli su za sto. Sredinu stola zauzimali su, s jedne strane Kozlovski, s druge strane Barjatinski. Desno od Kozlovskog sedeo je Voroncov, levo – njegova žena. Duž obeju strana sedeli su oficiri Kabardinskog i Kurinskog puka. Butler je sedeo do Poltorackog, obojica su veselo ćeretali i pili sa susednim oficirima. Kada je na sto izneseno pečenje, posilni su počeli sipati šampanjac u čaše. Poltoracki je rekao s iskrenom bojažljivošću i sažaljenjem:

– Obrukaće se nas "ovaj".

– A zašto?

– Pa on treba da govori. A šta on može?

– Jeste, prijatelju, nije to isto što i pod zaštitom topova rušiti rovove. A još tu pored njega sedi dama i toliko dvorske gospode. Zbilja, žalosno je pogledati ga – govorili su oficiri među sobom.

Međutim, došao je svečani trenutak. Barjatinski je ustao i, podigavši čašu, obratio se Kozlovskom s kratkom zdravicom. Kad je Barjatinski završio, Kozlovski se digao i dosta sigurnim glasom počeo:

– Po najvišoj želji, ovaj, ja odlazim od vas, rastajem se s vama, gospodo oficiri – reče on.

– Ali računajte, ovaj, da sam ja s vama. Vama je poznato, gospodo, ovaj, ona istina da sam čovek u polju nije vojnik. Prema tome, sve ono čime sam ja u službi nagrađen, ovaj, sve čime sam, ovaj, obasut velikom darežljivošću cara, ovaj, mojim položajem ovaj, i dobrim imenom, svim tim, apsolutno svim, ovaj... – tu mu je glas zadrhtao – ja dugujem, ovaj, samo vama i samo vama, prijatelji moji! – I namršteno lice stuštilo se još više. On je zajecao i suze su mu navrle na oči. – Iz dubine duše, ovaj, izjavljujem vam svoju iskrenu, srdačnu zahvalnost...

Kozlovski nije mogao dalje da govori i počeo je da grli oficire. Kneginja je pokrila lice maramicom. Knez Semjon Mihailovič krivio je usta i treptao očima. Mnogi oficiri su tako proplakali. Butler, koji je jedva poznavao Kozlovskog, takođe nije mogao da zadrži suze. Sve mu se to neobično sviđalo. Zatim su počele zdravice Barjatinskom, Voroncovu, oficirima, vojnicima, pa su se gosti razišli s ručka pijani i od popijenog vina i od ratničkog raspoloženja, kome su i inače bili naročito naklonjeni.

Vreme je bilo divno, sunčano, tiho, vazduh je bio svež i prozračan. Na sve strana su puckarale vatre, čule su se pesme. Činilo se kao da svi nešto praznuju. U najlepšem i najveselijem raspoloženju Butler je otišao Poltorackom. Kod Poltorackog su se sakupili oficiri, rasklopili kartaški sto, a ađutant je već položio sto rubalja. Jedno dvaput Butler je izišao iz šatora, držeći rukom u džepu od pantalona svoj novčanik, ali najzad nije izdržao i, bez obzira na datu reč sebi i braći da neće igrati karte, počeo je da igra.

Nije prošao ni jedan sat, a Butler je već sav crven, oznojen, umazan kredom, sedeo nalakćen na sto i pisao ispod karata sa savijenim čoškovima⁵⁴) cifre svojih uloga. Prokockao je već tako mnogo da se bojava da sračunava koliko je izgubio. Ali i ne računajući znao je da, i kad bi dao celu svoju platu koju bi mogao uzeti unapred, i vrednost svoga konja, ipak ne bi mogao isplatiti sve što je dugovao nepoznatom ađutantu. On bi igrao i dalje da ađutant stroga lica nije spustio karte svojim belim, čistim rukama i počeo sračunavati kredom zapisan ceo stub Butlerovog dugovanja. Butler ga je zbunjeno zamolio da ga izvini što ne može odmah da mu isplati sve koliko mu duguje, kazao je da će mu poslati od kuće i, dok je to govorio, primetio je da ga svi sažaljevaju, da svi, pa čak i Poltoracki, izbegavaju njegov pogled. To je bilo njegovo poslednje veče. Nije trebalo da se kocka nego da ode kod Voroncova, kuda su ga zvali, i sve bi bilo dobro, mislio je on. A sad ne samo što nije dobro, nego je strašno.

Oprostivši se sa drugovima i poznanicima, on je oputovao kući i čim je stigao, legao je odmah da spava i spavao je osamnaest sati bez prekida, kako se obično spava posle gubitka na kartama. Po tome što ju je molio da mu pozajmi pola rublje da bi dao napojnicu Kozaku koji ga je dopratio i po

njegovom tužnom pogledu i kratkim odgovorima Marija Dmitrijevna je razumela da je izgubio na kartama, pa je napala Ivana Matvejeviča što ga je pustio.

Sutradan, Butler se probudio u dvanaest sati i, setivši se svoga položaja, zaželeo je da opet utone u zaborav, iz koga tek što je izišao, ali to je bilo nemoguće. Trebalo je preduzeti mere da se isplate četiri stotine sedamdeset rubalja, koliko je dugovao nepoznatom čoveku. Jedna od tih mera bila je u tome što je napisao pismo bratu, kajući se za svoju pogrešku i moleći ga da mu pošalje, poslednji put, pet stotina rubalja na račun vodenice koja im je još jedino ostala u zajedničkom vlasništvu. Zatim je napisao svojoj rođaci – tvrdici, moleći je da mu pod kakvim hoće interesom pozajmi tih pet stotina rubalja. Posle je otišao do Ivana Matvejeviča znajući da on, ili bolje reći Marija Dmitrijevna, ima novaca i zamolio ga je za zajam.

– Dao bih ti – reče Ivan Matvejevič – rado bih ti odmah dao, ali Maška neće dati. Žene su vrlo stegnute, đavo da ih nosi. A trebalo bi da se iskobeljaš, do đavola. Zar ne bi mogao dobiti od onog đavola, liferanta?

Ali kod liferanta nije vredelo ni pokušati. Tako je Butler mogao očekivati pomoć samo od brata ili rođake – tvrdice.

XXII

Pošto nije postigao svoj cilj u Čečni, Hadži Murat se vratio u Tiflis, gde je svakodnevno odlazio Voroncovu i kad god bi bio primljen, preklinjao je da sakupi sve zarobljene gorštace i izmenja ih za njegovu porodicu. Govorio je da je bez toga vezan i da ne može poslužiti Rusima onako kako bi želeo i uništiti Šamila. Voroncov je neodređeno obećavao da će učiniti što može, ali je odlagao govoreći da će stvar rešiti kada u Tiflis doputuje general Argutinski, s kojim treba da porazgovara. Tada je Hadži Murat počeo moliti Voroncova da mu dozvoli da izvesno vreme probavi u Nuhi, maloj zakavkaskoj varošici, gde je mislio da će mu biti zgodnije da sa Šamilom i njegovim ljudima vodi pregovore o svojoj porodici. Osim toga, u Nuhi, muhamedanskom gradu, bila je džamija, gde bi se mogao zgodnije moliti bogu, onako kako nalaže muhamedanski zakon. Voroncov je pisao o tome u Petrograd, ali je ipak dopustio Hadži Muratu da pređe u Nuhu.

Za Voroncova, za petrogradske vlasti, kao i za većinu Rusa koji su znali Hadži Muratovu istoriju, ta istorija je bila srećan obrt u kavkaskom ratu ili prosto zanimljiv slučaj; za Hadži Murata, pak, to je bio, naročito u poslednje vreme, strašan preokret u njegovom životu. On je pobegao s brda, jedno da spase sebe, a drugo iz mržnje prema Šamilu, i ma koliko da je to bekstvo bilo teško, on je postigao svoj cilj, i u prvo vreme taj uspeh ga je

radovao, te je zbilja smišljao plan kako da napadne Šamila. Ali se pokazalo da je bekstvo njegove porodice, koje je, kako je on mislio, bilo lako izvesti, bilo mnogo teže nego što je mislio. Šamil je uhvatio njegovu porodicu i držeći je u ropstvu, zaklinjao se da će žene razdati po selima, a sina ili oslepiti ili ubiti. Sada je Hadži Murat prešao u Nuhu u nameri da preko svojih pristalica u Dagestanu pokuša da, lukavstvom ili nasilno, iščupa svoju porodicu od Šamila. Poslednji uhoda koji je došao u Nuhu dostavio mu je da se odani mu Avarci spremaju da ugrabe njegovu porodicu i zajedno s njom prebegnu Rusima, ali da njih ima vrlo malo i zato se ne mogu rešiti da to izvedu u mestu gde je porodica zarobljena, u Vedenu, nego će to izvesti samo ako porodicu prevedu iz Vedena u drugo mesto. U tom slučaju obećavaju da će to izvesti na putu. Hadži Murat je naredio da kažu njegovim prijateljima da on obećava tri hiljade rubalja za otkup porodice.

U Nuhu je Hadži Muratu dodeljena jedna manja kuća sa pet soba, blizu džamije i hanovog konaka. U istoj kući stanovali su i oficiri pridati mu na službu i tumač i posluga. Hadži Muratov život je prolazio u iščekivanju i primanju uhoda iz planina i u jahanju po okolini radi šetnje, za šta mu je data dozvola.

Kada se 8. aprila vratio iz šetnje, Hadži Murat je doznao da je, dok on nije bio tu, doputovao iz Tiflisa činovnik poslat od Voroncova. Bez obzira na želju da dozna šta mu je doneo činovnik, Hadži Murat je, pre nego što će ući u sobu gde su ga čekali pisar i činovnik, otišao u svoju sobu da svrši podnevnu molitvu. Svršivši molitvu, pošao je u drugu sobu, koja je služila za primanje gostiju. Činovnik koji je doputovao iz Tiflisa, državni savetnik Kirilov, saopštio je Hadži Muratu Voroncovljevu želju da mu on dvanaestog aprila dođe u Tiflis radi viđenja s Argutinskim.

❖ Jakši⁵⁵⁾ – odgovorio ljutito Hadži Murat.

Činovnik Kirilov nije mu se svideo.

– A jesi li doneo novac?

– Jesam – reče Kirilov.

– Za dve nedelje ovaj put – rekao je Hadži Murat i pokazao deset prstiju i još četiri. – Daj.

– Odmah – reče činovnik, vadeći novčanik iz putničke torbice. – Šta li će mu novac? – reče on na ruskom, misleći da Hadži Murat ne razume, ali je Hadži Murat razumeo i ljutito pogleda Kirilova. Dok je vadio novac, Kirilov, želeći da porazgovara s Hadži Muratom, kako bi po povratku imao šta da preda knezu Voroncovu, upitao ga je preko tumača da li mu je ovde dosadno. Hadži Murat je pogledao popreko malog, debeljušnog čoveka u građanskom odelu i bez oružja i nije odgovorio ništa. Tumač je ponovio pitanje.

– Kaži mu da neću s njim da govorim. Neka dâ novac.

I izgovorivši to, Hadži Murat je seo opet za sto spremajući se da broji

novac.

Kirilov je izvukao zlato i razmestio na sedam gomila po deset zlatnika (Hadži Murat je dobijao po pet zlatnika dnevno), pa ih je primaknuo Hadži Muratu. Hadži Murat je sasuo zlato u rukave čerkeske dolame, ustao i sasvim neočekivano lupio savetnika po čeli, pa pošao iz sobe. Savetnik je skočio i naredio tumaču da mu kaže da on ne sme to da čini, jer on ima čin pukovnika. To isto potvrdio je i pisar. Ali Hadži Murat je klimnuo glavom u znak da on to zna i izišao iz sobe.

– Šta da radiš s njim – reče pisar. – Probošće te jataganom, i svršeno. S tim đavolima se ne može izići na kraj. Vidim, počeo je da besni.

Tek što je pao mrak, kad su iz brda stigle dve uhode, umotane u bašlike do samih očiiu. Pisar ih je uveo u sobu kod Hadži Murata. Jedan je bio dežmekast, crnomanjast Tavlinac, drugi – mršav starac. Vesti koje su doneli nisu bile radosne za Hadži Murata. Njegovi prijatelji, koji su uzeli na sebe da mu izbave porodicu, sada su prosto odbijali bojeći se Šarmla, koji je pretio strahovitim kaznama svakome ko pomogne Hadži Muratu. Kad je saslušao pričanje uhoda, Hadži Murat se nalaktio na skrštene noge i, opustivši glavu u šubari, dugo je ćutao. Hadži Murat je razmišljao i razmišljao je odlučno. Znao je da sad poslednji put razmišlja i da je odluka neophodna. Hadži Murat je podigao glavu pa, uzevši dva zlatnika i davši uhodama po jedan, reče:

– Idite.

– Kakav će biti odgovor?

– Odgovor će biti kakvog ga bog dâ. Idite.

Uhode su ustale i otišle, a Hadži Murat je ostao i dalje da sedi na ćilimu, sa laktovima naslonjenim na kolena. Dugo je tako sedeo i razmišljao.

"Šta da radim? Da poverujem Šamilu i da se vratim njemu?" – mislio je Hadži Murat. "Lisica je on. Ali i kad ne bi prevario, ne mogu da mu se pokorim, neću da se pokorim toj riđoj varalici. Neću zato što mi on sada, pošto sam bio kod Rusa, ne bi verovao", mislio je Hadži Murat.

I on se seti tavlinske priče o sokolu koji je bio uhvaćen i koji je živeo među ljudima, a zatim se vratio svojim u planinu. Vratio se, ali sputan, a na oputama su bili praporci. I sokoli ga nisu primili i svega su ga isključali. "Leti", rekli su mu oni, "tamo gde su ti metnuli srebrne praporce. Kod nas nema praporaca, nema ni okova." Soko nije hteo da napušta svoju postojbinu i ostao je. Ali ga ostali sokoli nisu primili i počeli su da ga kljucaju.

"Tako će ključati i mene", pomisli Hadži Murat.

"Da ostanem ovde? Da osvojim Kavkaz za ruskoga cara, da zaslužim slavu, činove, bogatstvo?"

"To bi se moglo", mislio je on sećajući se svoga sastanka s Voroncovom i ljubaznih kneževih reči.

"Ali treba odmah da se odlučim, jer će mi on upropastiti porodicu".

Cele noći Hadži Murat nije spavao, razmišljajući.

XXIII

Oko pola noći njegova je odluka bila gotova. Odlučio je da beži u brda i da sa odanim Avarcima upadne u Veden, pa ili da pogine ili da izbavi porodicu. Da li će, kad oslobodi porodicu, preći natrag Rusima, ili će s njom pobeći u Humzah i boriti se sa Šamilom, Hadži Murat nije bio rešio: on je znao samo to da sad odmah treba da beži od Rusa u brda. I smesta je počeo provoditi u delo svoju odluku. Uzeo je ispod uzglavlja svoj crni džemadan, postavljen pamukom, i prešao u odeljenje svojih služitelja. Oni su stanovali s druge strane predsoblja. Kad je izišao u hodnik, na kome su vrata bila otvorena, zapahnula ga je rosna svežina noći obasjane mesečinom i zaglušili su mu uši zvižduk i cvrkutanje nekoliko slavuja, koji su pevali u jedan mah, u vrtu oko kuće.

Kad je prošao hodnik, Hadži Murat je otvorio vrata na sobi svojih služitelja. U toj sobi nije bilo svetlosti; jedino je mlad mesec prve četvrti sijao kroz prozor. Sto i dve stolice bili su po strani, a sva četiri služitelja ležala su po podu, na ćilimima i kabanicama. Hanefi je spavao napolju, kod konja. Hamzalo, čuvši škripanje vrata, izdigao se, osvrnuo se na Hadži Murata i poznavši sa, legao ponovo. Eldar pak, koji je ležao do njega, skočio je i počeo navlačiti džemadan, očekujući naredbe. Kurban i Han-Mahoma su spavali. Hadži Murat je metnuo džemadan na sto, a džemadan je udario o daske stola nekakvim teškim predmetom. To su bili zlatnici, zašiveni u džemadan.

– Zašij i ove – reče Hadži Murat dajući Eldaru zlatnike koje je poslednji put dobio. Eldar je uzeo zlatnike, izišao odmah na svetlost, dohvatio ispod jatagana nožić i počeo parati postavu na džemadanu. Hamzalo se digao i seo, prekrstivši noge.

– A ti, Hamzalo, naredi momcima da pregledaju puške, pištolje, i da spreme metke. Sutra polazimo daleko – reče Hadži Murat.

– Metaka imamo, baruta imamo, bićemo gotovi – reče Hamzalo i promumla nešto nerazumljivo. Hamzalo je znao zašto je Hadži Murat naredio da se puške napune. On je još od samoga početka i, što dalje sve više želeo samo jedno: da pobije, poseče, koliko može više ruskih pasa, pa da pobegne u planinu. Sad je video da to isto hoće i Hadži Murat i bio je zadovoljan.

Kad je Hadži Murat otišao, Hamzalo je probudio drugove, pa su sva četvorica celu noć pregledali puške, pištolje, oroze, kremenje, menjali rđave, sipali u čanke nov barut, nabijali metke sa već odmerenim barutom, koji je

bio uvijen u masne krpe, oštrili sablje i jatagane, i mazali oštrice slaninom.

Pred zoru Hadži Murat je ponovo izišao u predsoblje da zahvati vode za umivanje. U predsoblju se još jače i jasnije nego sinoć čulo izvijanje slavuja. U služiteljskoj sobi, pak, čulo se ujednačeno šištanje i škripanje gvožđa na jataganima koje su oštrili o kamen. Hadži Murat je zahvatio malo vode iz vedra i već je bio pred samim svojim vratima kad je u sobi murida začuo, osim zvukova od oštrenja, još i tanki glas Hanefija, koji je pevao pesmu poznatu Hadži Muratu. Hadži Murat je zastao i počeo osluškivati.

U pesmi se govorilo kako je džigit Hamzat sa svojim junacima poterao sa ruske strane ergelu belih konja; kako ih je posle, s one strane Tereka, sustigao ruski knez i opkolio ih svojom vojskom, velikom kao šuma. Zatim se pevalo kako je Hamzat poklao konje i sa svojim junacima zauzeo busiju iza krvavog grudobrana od poubijanih konja i borio se s Rusima sve dok je u puškama bilo metaka, i jatagana za pojasom, i krvi u žilama. Ali pre nego što će umreti, Hamzat je video na nebu ptice, pa im je doviknuo: "O, vi lake ptice, letite našim kućama i recite našim sestrama, majkama i belim momama da smo izginuli za hazavat. Recite da naša tela neće ležati u grobovima, nego će nam razvući i oglodati kosti gladni vuci, a oči će nam isključivati crni gavrani."

Ovim rečima završavala se pesma, a na te poslednje reči, ispevane tužnim glasom, nadovezao se živahan glas veselog Han-Mahome, koji je pri samom kraju pesme glasno uzviknuo: "La ilah il Alah" i jako zacikao. Zatim je sve umuklo, čulo se opet samo izvijanje i pevanje slavuja u bašti i ujednačeno šištanje i pokatkad fijuk gvozda koje je iza vrata brzo klizilo po kamenu.

Hadži Murat je bio toliko zadubljen u misli da nije ni opazio kako se krčag nagao i kako se voda prosipala iz njega. On je odmahnuo glavom i ušao u svoju sobu. Uzevši jutarnji avdes, Hadži Murat je pogledao oružje i seo na postelju. Više nije imao šta da radi. Izjahati nije mogao dok se ne javi ruskom činovniku. A napolju je još bio mrak i činovnik je još spavao.

Hanefijeva pesma podsećala ga je na jednu drugu pesmu, koju je sastavila njegova mati. Pesma je kazivala ono što se zaista desilo onda kad se Hadži Murat tek bio rodio, a o čemu mu je mati pričala.

Pesma je glasila ovako:

"Tvoj čelični jatagan zario se u moje grudi, a ja sam pritisnula na njih moje sunašce, moga mališana, umila sam ga svojom vreloom krvlju i rana je sazrela bez trava i korenja. I dečko je porastao i postao džigit."

Reči te pesme bile su upućene Hadži Muratovora ocu, a smisao pesme bio je u tome što je, kada se rodio Hadži Murat, i hanova žena rodila drugog sina, Uma-hana, i pozvala k sebi za dojkiju mater Hadži Muratovu, koja joj je dojila i starijeg sina, Abununcal-hana. Ali Patimat nije htela da ostavi svog sina i rekla je da neće ići Hadži Muratov otac se naljutio i zapovedio joj

da ide. A kada je ona ponovo odbila, udario ju je jataganom, i ubio bi je da je nisu otrgli. Tako ga ona nije napustila, nego ga je othranila i o tome sastavila pesmu.

Hadži Murat se sećao svoje majke kad ga je nameštala da spava pored sebe, ispod bunde, na krovu kuće i pevala mu tu pesmu, a on je molio da mu pokaže mesto na slabini gde je ostao ožiljak od rane. Kao živu, video je pred sobom svoju majku, ne tako naboranu, sedu, sa retkim zubima kako ju je sad ostavio, nego mladu, lepu, i tako snažnu da ga je, i kad mu je već bilo pet godina i bio dosta težak, nosila na leđima u korpi kad je preko brda išla dedi.

Sećao se i namrštenog dede, njegove sede brade, kako je kovao srebro svojim žilavim rukama i terao unuka da govori molitve. Sećao se izvora pod brdom, gde je išao s materom da zahvati vode, držeći se za njene šalvare. Sećao se mršavog psa koji ga je lizao po licu, a naročito zadaha dima i kiselog mleka koji je osećao kad bi išao s materom u štalu, gde je muzla krave i kuvala mleko. Sećao se kad su mu prvi put obrijali glavu i kad je na sjajnom bakarnom legenu, koji je visio okačen na zidu, sa čuđenjem ugledao svoju okruglu plavkastu glavu.

I setivši se sebe kao malog, on se setio i svog malog sina Jusufa, kome je sam prvi put obrijao glavu. Sad je taj Jusuf već lep i mlad džigit. Setio se sina onakvog kakvog ga je video poslednji put. Bilo je to onoga dana kada je on odlazio iz Celjmesa. Sin mu je priveo konja i zamolio ga da može da ga prati. Bio je odeven i naoružan i držao je svog konja za uzdu. Rumeno, mlado, lepo Jusufovo lice i cela njegova visoka tanka prilika – bio je viši od oca – odicali su odvažnošću, mladošću i radošću života. Široka ramena, i pored toga što je bio vrlo mlad, vrlo razvijeni mladički kukovi i tanak, visok stas, dugačke, jake ruke i snaga, gipkost, lakoća u svakome pokretu, uvek su radovali oca i on je uvek uživao u sinu.

– Bolje ostani. Sad si sam u kući. Čuvaj mater i babu – rekao je Hadži Murat.

I Hadži Murat je upamtio onaj izraz mladosti i ponosa kojim je Jusuf usplamteo od zadovoljstva kada je rekao da majci i babi niko neće učiniti nikakvo zlo dok je on živ. Jusuf je ipak pojahao konja i ispratio oca do potoka. Od potoka se vratio kući i od toga doba Hadži Murat nije više video ni žene, ni majke, ni sina.

I eto, toga sina Šamil hoće da oslepi! O tome šta će učiniti s njegovom ženom nije hteo ni da misli.

Ove misli tako su uzrujale Hadži Murata da više nije mogao da sedi. On je skočio i hramljući brzo prišao vratima, otvorio ih i pozvao Eldara. Sunce se još nije pojavilo, ali je bilo sasvim svetlo. Slavuji su još pevali.

– Idi i kaži pisaru da bih želeo da idem u šetnju i osedlaj konje – reče on.

XXIV

Za sve ovo vreme Butler je imao jedinu utehu u ratničkoj poeziji, kojoj se predavao ne samo pri vršenju službe nego i u ličnom životu. Odeven u čerkesko odelo, džigitovao je na konju i dva puta odlazio u zasedu sa Bogdanovičem, mada oba puta nikoga nisu uhvatili, niti su koga ubili. Ova blizina i drugovanje s čuvenim junakom Bogdanovičem činili su se Butleru kao nešto vrlo prijatno i veoma značajno. Dug je svoj isplatio, uzajmivši od Jevrejina novac uz ogroman interes, to jest samo je odgodio i udaljio svoje neodređeno stanje. Trudio se da ne misli o svom položaju i, pored ratničke poezije, trudio se da nađe zaborava i u vinu. Pio je sve više i više i svakim danom je sve više i više moralno slabio. Sada on već nije bio prekrasni Josif u odnosima s Marijom Dmitrijevnom, već, naprotiv, počeo je grubo da joj se udvara, ali je, na svoje veliko čuđenje, naišao na odlučan i jak otpor, od koga se zastideo.

Krajem aprila stigao je u utvrđenje odred koji je Barjatski odredio za novi pokret kroz celu Čečnu, koja je dotle smatrana za neprelaznu. Tu su bile dve čete Kabardinskog puka, i ove čete prema uobičajenom redu na Kavkazu, primljene su kao gosti onih četa koje su logorovale u Kurin-skom. Vojnici su se rasturili po kasarnama i počastili se ne samo večerom, kašom, govedinom nego i votkom, a oficiri su bili raspoređeni kod oficira. I, po običaju, ovdašnji oficiri častili su one koji su bili došli. Gošćenje se svršilo pijankom i pesmom i Ivan Matvejevič, sasvim pijan i ne više crven, nego bledosiv, uzjahao je na stolicu i isukavši sablju, počeo da seče uobražene neprijatelje, čas psujući, čak kikoćući se, čas grleći se, čas igrajući, uz pratnju svoje omiljene pesme: "Diže Jamil bunu lane onomlane, trajraj-ratataj, lane onomlane". I Butler je bio tu. On se trudio da i u ovome vidi ratnu poeziju ali je iz dubine duše žalio Ivana Matvejeviča; a zadržati ga, nije bilo nikakve mogućnosti. I Butler, osećajući da mu je glava sve teža, izvukao se polako i otišao kući.

Pun mesec bacao je svetlost na bele kućice i na kamenje po putu. Bilo je tako svetlo da se na putu mogao videti svaki kamičak, slamčica, svaka trunka đubreta. Blizu kuće Butler je sreo Mariju Dmitrijevnu, uvijenu maramom, koja joj je pokrivala glavu i vrat. Posle otpora koji je Marija Dmitrijevna pružila Butleru, njemu je bilo malo zazorno, te je izbegavao susret s njom. Sada pak, na mesečini i posle vina, Butler se obradovao susretu i hteo je da joj se opet udvara.

– Kuda vi? – upitao je on.

– Idem da nađem svoga starca – odgovorila je ona prijateljski. Ona je

sasvim iskreno i odlučno odbila Butlerovo udvaranje, ali joj je bilo neprijatno što je on u poslednje vreme izbegava.

– Što da ga tražite; doći će i sam.

– Hoće li doći?

– Ako ne dođe, doneće ga.

– Eto, to je ono što ne valja. Dakle, da ne idem? – rekla je Marija Dmitrijevna.

– Ne, nemojte. Hajdete bolje kući.

Marija Dmitrijevna se okrenula i pošla s Butlerom. Mesec je sijao tako jasno da je na senci koja se kretala pokraj puta lebdeo sjaj oko glave. Butler je gledao u taj sjaj i spremio se da kaže Mariji Dmitrijevnoj da mu se ona još uvek sviđa, ali nije znao kako da počne. Ona je čekala šta će on da kaže. Tako u ćutanju stigli su gotovo do pred samu kuću, kad su se iza ugla ukazali konjanici. Jahao je oficir s pratnjom.

– Koga li ovo nanese bog? – reče Marija Dmitrijevna i skloni se u stranu.

Mesečina je obasjavala oficira s leđa, te ga je Marija Dmitrijevna poznala tek kada je on došao sasvim do njih. To je bio oficir Kamenjev, koji je pre služio zajedno s Ivanom Matvejevičem, pa ga je Marija Dmitrijevna poznavala.

– Jeste li vi to, Petre Nikolajeviču? – obratila mu se Marija Dmitrijevna.

– Ja glavom – reče Kamenjev. – Zdravo, Butlere. Još ne spavate, šetate se s Marijom Dmitrijevnom. Pazite da ne dobijete od Ivana Matvejeviča. Gde je on?

– Zar ne čujete? – reče Marija Dmitrijevna pokazujući na onu stranu odakle su dolazili zvuči talambasa i pevanja. – Lumpuju.

– Lumpuju li to vaši?

– Ne; došli su nam gosti iz Hasav-Jurta, pa se sad časte.

– A, to je dobro. Stići ću i ja. Došao sam k njemu samo za trenutak.

– Poslom? – upita Butler.

– Ima neki mali posao.

– Dobar ili loš?

– Kako za koga. Za nas je dobar, za nekoga rđav.

I Kamenjev se nasmejao.

U taj mah i domaći i Kamenjev stigli su do kuće Ivana Matvejeviča.

– Čihireve – viknu Kamenjev Kozaku – ovamo!

Donski Kozak se izdvojio iz grupe i dojahao. Kozak je bio u običnoj donskoj uniformi, u čizmama, šinjelu i sa bisagama o sedlu.

– Dela iznesi to – reče Kamenjev silazeći s konja.

S jahao je i Kozak i izvadio iz bisaga torbu s nečim. Kamenjev je uzeo torbu od Kozaka i zavukao u nju ruku.

– Da vam pokažem novost? Samo se nemojte uplašiti – obratio se on Mariji Dmitrijevnoj.

– Zašto bih se plašila? – reče Marija Dmitrijevna.

– Eto – reče Kamenjev, vadeći čovečju glavu i iznoseći je na mesečinu.

– Poznajete li je?

Bila je to obrijana glava, ispupčene lubanje iznad očiju, crne podsećene bradice i podšišanih brkova, sa jednim otvorenim i drugim poluotvorenim okom, sa iskrvavljenom, rasećenom i nedosećenom obrijanom lubanjom, sa skorelom, crnom krvi u nosu. Vrat je bio umotan okrvavljenom maramom. I pored svih rana na glavi, modre usne bile su sklopljene u detinjski, dobar izraz. Marija Dmitrijevna je pogledala i, ne rekavši ni reči, okrenula se i brzim koracima ušla u kuću. Butler nije mogao odvojiti oči od strašne pglave. To je bila glava istog Hadži Murata s kojim je još nedavno provodio večeri u tako prijateljskom razgovoru.

– Kako to? Ko ga je ubio? Gde? – pitao je on.

– Hteo je da umakne, pa smo ga uhvatili – reče Kamenjev i dade glavu Kozaku, a sam, zajedno s Butlerom, uđe u kuću.

– Umro je kao junak – reče Kamenjev.

– Kako je to bilo?

– Pričekajte dok dođe Ivan Matvejevič, pa ću vam sve ispričati. Zato su me i poslali. Nosim glavu po svim utvrđenjima i selima i pokazujem je.

Poslali su po Ivana Matvejeviča, te se ovaj vratio kući, pijan, sa još dvojicom pijanih oficira i počeo da grli Kamenjeva.

– A ja sam vam – reče Kamenjev – doneo Hadži Muratovu glavu.

– Lažeš? Ubijen je?

– Jeste, hteo je da umakne.

– Ja sam govorio da će podvaliti. A gde je ta glava? Pokaži mi je.

Pozvali su Kozaka i on je uneo torbu s glavom. Izvadili su glavu i Ivan Matvejevič je dugo gledao u nju svojim pijanim očima.

– Pa ipak je bio junak – reče on. – Daj da ga poljubim.

– Jest, istina je, bila je to smela glava – reče jedan od oficira.

Kad su svi razgledali glavu, dali su je opet Kozaku. Kozak ju je spustio u torbu, trudeći se da je spusti na pod tako da bi što manje lupnula.

– A šta govoriš, Kamenjeve, kad je pokazuješ? – reče jedan oficir.

– Ne, daj da ga poljubim, on mi je sablju poklonio – vikao je Ivan Matvejevič.

Butler je izišao na doksat. Marija Dmitrijevna je sedele na stepenicama. Ona je pogledala Butlera i odmah se ljutito okrenula.

– Šta vam je, Marija Dmitrijevna? – upitao je Butler.

– Svi ste vi strvoderi; ne mogu da vas vidim. Pravi strvoderi – reče ona ustajući.

– To se svakome može desiti – reče Butler ne znajući šta govori. –

Takav vam je rat.

– Rat? Kakav rat? Strvoderi i ništa drugo. Mrtvo telo treba predati zemlji, a oni se cerekaju. Pravi strvoderi – ponovila je ona, sišla s doksata i ušla u kuću na sporedni ulaz.

Butler se vratio u sobu i zamolio Kamenjeva da ispriča kako je tekla cela stvar.

I Kamenjev je ispričao.

Dogodilo se ovako.

XXV

Hadži Muratu je bilo dopušteno da jaše po okolini grada, ali uvek u pratnji Kozaka. U Nuhi je bilo svega pedesetak Kozaka, od kojih je kod raznih starešina bilo raspoređeno otprilike desetak; a kada bi ostale, kao što je bilo naređeno, slali po deset u grupi, morali bi se smenjivati svaki drugi dan. I zato je prvog dana bilo poslato deset Kozaka, a posle je rešeno da se šalje petorica, pošto su zamolili Hadži Murata da ne vodi sve svoje ljude.

Ali je dvadeset petog aprila Hadži Murat izjahao sa svom petoricom. U trenutku kada se Hadži Murat peo na konja, komandant mesta primetio je da se svih pet Hadži Muratovih telohranitelja spremaju u šetnju i rekao mu je da nije dopušteno da ih sve vodi; ali Hadži Murat kao da nije čuo, džarnuo je konja, a komandant više nije navaljivao. S Kozacima je bio i narednik Nazarov, nosilac ordena sv. Đorđa⁵⁶⁾, mlad i zdrav, kao naliven, s kosom podšišanom ukруг. On je bio najstariji sin u jednoj sirotinjskoj porodici staroveraca; odrastao je bez oca i hranio staru majku, tri sestre i dva brata.

– Pazi, Nazarove, ne puštaj ih daleko – viknuo je komandant

– Razumem, vaše blagorodstvo – odgovorio je Nazarov, pa izdignuvši se u stremenu i pridržavajući pušku o ramenu, poterao je kasom svog dobrog, krupnog, riđeg mrkova. Za njim su jahala četiri Kozaka: Ferapontov, visok, mršav, veliki lopov i pljačkaš – onaj isti koji je Hamzalu prodao barut; Ignatov, koji je služio rok u vojsci, već zreo čovek, zdrav seljak, koji se razmetao svojom snagom; Miškin, slabunjav maloletnik, kome su se svi rugali, i Petrakov, mladi, plavokosi jedinac u matere, uvek ljubazan i veseo.

Ujutru je bila magla, ali se oko doručka vreme razvedrilo i sunce je obasjalo tek razvijeno lišće i mladu nedirnutu travu, i izniklo žito, i talase brze reke koja je tekla s leve strane puta. Hadži Murat je jahao polako; Kozaci i njegovi telohranitelji išli su za njim, ne zaostajući. Izjahali su korakom na drum, iza tvrđave. Sretali su žene s korpama na glavi, vojnike na kolima i škripava kola koja su vukli bivoli. Kad je prešao jedno dve vrste,

Hadži Murat je džarnuo svog belog kabardinca; on je pojahao tako da su njegovi telohranitelji poleteli trkom. Isto su tako jahali i Kozaci.

– Ima dobrog konja – reče Ferapontov. – Da su nešto ona vremena kad je bio nepokoran, baš bih ga skinuo s konja.

– Jest, brate, za toga konja davali su mu u Tiflisu tri stotine rubalja.

– A ja ću ga na svome preteći – reče Nazarov.

– Kako da ne – reče Ferapontov.

Hadži Murat je terao sve brže.

– Hej, prijatelju, ne ide tako. Lakše – viknuo je Nazarov sustižući Hadži Murata.

Hadži Murat se okrenuo i ne rekavši ni reči, nastavio je dalje istim kasom, ne smanjujući brzinu.

– Gle, nešto su naumili, đavoli – reče Ignatov. – Gle kako šibaju!

Tako su prošli čitavu vrstu u pravcu planina.

– Kažem ti, ne idi tako! – viknuo je Nazarov ponovo.

Hadži Murat nije odgovorio niti se osvrnuo, samo je još više ubrzavao korak i iz kasa prešao u galop.

– Nećeš, brajko! – viknuo je Nazarov, darnut u živac.

Ošinuo je bičem svog krupnog, riđeg mrkova i, izdignuvši se u stremenu i nagnuvši se napred, pojurio je za Hadži Muratom u sav trk.

Nebo je bilo tako vedro, vazduh tako svež, životna snaga igrala je tako veselo u Nazarovljevoj duši kada je, slivajući se u jedno biće s dobrim, snažnim konjem, leteo za Hadži Muratom po ravnome putu, da mu ni na um nije padala misao o mogućnosti nečeg žalosnog ili strašnog. On se radovao što je svakim skokom smanjivao rastojanje od Hadži Murata i približavao mu se. Hadži Murat je po topotu krupnog kozačkog konja koji se približavao video da će ga Kozak sustići za koji čas, pa mašivši se pištolja desnom rukom, levom počeo polako zaustavljati svog kabardinca, koji se bio razigrao kad je čuo za sobom topot konjskih kopita.

– Ne može se, kad ti kažem! – viknuo je Nazarov, gotovo dostignuvši Hadži Murata, i pružio je ruku da uhvati konja za uzdu. Ali on se još nije ni dotakao uzde, kad je odjeknuo pucanj.

– Šta to radiš? – povikao je Nazarov i uhvatio se za grudi. – Udrite ih, deco – izustio je i prevalio se na sedlu klateći se.

Ali su se gorštaci latili oružja pre Kozaka i počeli su ubijati Kozake pištoljima i seći ih sabljama. Nazarov je visio o vratu svoga konja, koji je s njim vitlao oko njegovih drugova. Pod Ignatovom je pao konj i prignječio mu nogu. Dva gorštaka isukala su sablje i počela ga seći po glavi i rukama ne silazeći s konja. Petrakov je poleteo u pomoć drugu, ali su ga stigla dva metka, jedan u leđa, drugi u slabinu, probili ga i on se preturio i pao s konja kao vreća.

Miškin je obrnuo konja i pojurio u tvrđavu. Hanefi i Han-Mahoma

pojuri su za njim, ali je on već daleko izmakao, te ga gorštaci nisu mogli stići.

Kad su videli da neće stići Kozaka, Hanefi i Han-Mahoma vratili su se svojim. Hamzalo, pošto je dotukao Ignatova jataganom, preklao je i Nazarova, oborivši ga s konja. Han-Mahoma je poskidao s ubijenih torbice s municijom. Hanefi je hteo da uzme Nazarovljevog konja, ali mu je Hadži Murat doviknuo da ne treba i odleteo je dalje. Njegovi drugovi odjahali su za njim, goneći od sebe Nazarovljevog konja, koji je jurio za njima. Bili su odmakli već tri vrste od Nuhe, usred pirinčanog polja, kad je sa kule odjeknuo pucanj, znak za uzbunu.

Petrakov je ležao na leđima s rasporenim trbuhom, njegovo mlado lice je bilo okrenuto nebu i on je, kao riba, grcajući, umirao.

*

– Šta ste učinili, ljudi božji! – uzviknuo je komandant utvrđenja hvatajući se za glavu kad je doznao za bekstvo Hadži Muratovo. – Posekli ste me. Ispustili ste ih, lupeži! – vikao je on slušajući Miškinov izveštaj.

Svuda je dat znak za uzbunu, a za beguncima su poslali ne samo sve Kozake koji su bili na okupu nego su sakupili sve vojnike koji su se mogli sakupiti po umirenim selima. Obećana je nagrada od hiljadu rubalja onome ko Hadži Murata dovede živog ili mrtvog. I već dva sata posle bekstva Hadži Muratova i njegovih drugova, preko dve stotine konjanika jurili su sa policijskim pisarom da pronađu i uhvate begunce.

*

Pošto je prešao nekoliko vrsta drumom, Hadži Murat je zadržao svog belog konja, koji se zaduvao i od znoja postao siv, i zastao je. Desno od puta videle su se kućice i minare sela Belardžika, levo njive, a niz njih videla se reka. Mada je put u brda vodio desno, Hadži Murat je okrenuo na suprotnu stranu levo, računajući da će potera za njime pojuriti baš desno. On će, pak, prečicom prebroditi Alazan⁵⁷⁾ i izbiti na drum, gde mu se niko ne nada, pa će drumom sve do šume, a odande će se, pošto opet pregazi reku, provući u brda. Odlučivši to, skrenu ulevo. Ali doći do reke bilo je nemoguće. Pirinčano polje, koje se moralo preći, bilo je tek poplavljeno, pa se, kao i svakog proleća, pretvorilo u glib u koji su konji upadali do članaka. Hadži Murat i njegovi pratioci udarili su čas desno, čas levo, misleći da će naići na suvlja mesta, ali je polje na koje su nabasali bilo svuda podjednako preplavljeno i natopljeno vodom. Konji su, šljapkajući, izvlačili zaglibljene noge iz lepljivog blata i pošto su prošli još nekoliko koraka, zaustavili su se teško dašćući.

Dugo su se tako mučili, počelo je već i da se smrkava, a oni još nisu stigli do reke. Levo je bilo jedno ostrvce lisnatih žbunova i Hadži Murat je

odlučio da se oni sklone u to žbunje, da tu odmore iznurene konje i ostanu do noći.

Kad su Hadži Murat i njegovi pratioci ujahali u žbunje, sjahali su s konja, sapeli ih i pustili da pasu, a sami su se založili hlebom i sirom koji su bili poneli. Mlad mesec, koji je u početku sijao, zašao je za bregove i noć je postala mračna. U Nuhi je bilo mnogo slavuja. Bilo ih je i u tom žbunju. Dok je Hadži Murat sa svojim ljudima šuštao, ulazeći u žbunje, slavuji su umukli. Ali kad su se ljudi pritajili, oni su ponovo zapevali, nadmećući se. Hadži Murat, osluškujući zvuke noći, slušao je njih i nehotice.

Njihov cvrkut podsetio ga je na pesmu o Hamzatu, koju je slušao prošle noći kad je išao po vodu. Sada se i on, svakog trenutka, mogao naći u onom istom položaju u kome je bio Hamzat. Pomislio je da će tako i biti, i odjednom mu je počelo da bude teško na duši. Rasprostro je kabanicu i uzeo avdes. I tek što ga je završio, kad su se začuli zvuci mnogih konjskih nogu koje su gacale po glibu. Oštrooki Han-Mahoma otrčao je na kraj žbunja i ugledao je u pomrčini crne senke konjanika i pešaka. Hanefi je video istu takvu gomilu na drugoj strani. To je bio Karganov, komandant mesta, s vojnicima.

"Pa ništa, borićemo se kao Hamzat", pomislio je Hadži Murat.

Čim se digla uzbuna, Karganov je sa stotinom vojnika i Kozaka poleteo u poteru za Hadži Muratom, ali nije našao nigde ni njega niti kakvog traga od njega. Bez ikakve nade vraćao se Karganov kući, kad je predveče sreo jednog starca. Karganov je upitao starog da nije video konjanike. Starac je odgovorio da ih je video. Video je kako se šest konjanika okretalo po pirinčanom polju i zašlo u žbunje, u kome je on skupljao drva. Karganov je poveo starca i vratio se natrag, pa kad je ugledao sputane konje i uverio se da je Hadži Murat tu, on je još noću opkolio žbunje i stao čekati jutro da uhvati Hadži Murata živog ili mrtvog.

Kad je video da je opkoljen, Hadži Murat je pronašao usred žbunja neki stari rov i rešio da ostane u njemu i da se brani sve dok ima metaka i snage. To isto rekao je i drugovima i naredio im da na rovu prave grudobran. Ljudi su se odmah prihvatili posla i počeli su seći granje, kopati zemlju jataganima i podizati nasip. Hadži Murat je radio zajedno s njima.

Čim je počelo svitati, komandir odreda milicije dojahao je gotovo do samog žbunja i viknuo:

– Ej, Hadži Murate, predaj se! Nas ima mnogo, a vas je malo.

Umesto odgovora, iz rova se ukaza dim, odjeknula je puška, a metak je pogodio komandirovog konja, koji je ustuknuo i počeo padati. Odmah zatim prasnule su puške milicionara koji su bili na ivici šumarka; meci su, uz fijuk i zujanje, kidali lišće i granje i padali u grudobran, ali nisu pogađali ljude iza grudobrana. Ubili su samo Hamzalovog konja, koji se bio oteo. Konj je bio ranjen u glavu. On nije pao, nego, raskinuvši konopac, udarajući po žbunju,

pojurio ka drugim konjima i pripio se uz njih, zalivajući krvlju mladu travu. Hadži Murat i njegovi ljudi pucali su samo onda kad bi koji milicionar izišao ispred ostalih, i retko bi promašili. Tri vojnika su bila ranjena, a ostali ne samo da se nisu usuđivali da jurišaju na Hadži Murata i njegove ljude nego su se sve više udaljavali od njih i pucali samo poizdalje i nasumice.

Tako je trajalo duže od jednog sata. Sunce je bilo odskočilo, a Hadži Murat je naumio da pojašu konje i pokušaju da se probiju do reke, kad su se odjednom začuli uzvici velikog odreda koji je tek stigao. To je bio Hadži Aga mehtulinski sa svojim ljudima. Bilo ih je oko dve stotine. Hadži Aga je nekad bio Hadži Muratov prijatelj i živio s njim u planinama, ali je docnije prešao Rusima. S njime je bio i Ahmet-han, sin Hadži Muratovog neprijatelja. I Hadži Aga, kao i Karganov, počeo je time što je povikao Hadži Muratu da se preda, ali, kao i prvi put, Hadži Murat je odgovorio metkom iz puške.

– Udrite sabljama, momci! – povikao je Hadži Aga isukavši sablju, a odmah zatim začuli su se glasovi stotine ljudi koji su, urlajući, poleteli u žbunje.

Milicionari su uleteli u čestar, ali je iza grudobrana odjeknulo nekoliko pušaka jedna za drugom. Tri čoveka su pala, napadači su se zaustavili, i sa ivice žbunova počeli su opet pucati. Pucali su i, u isti mah, približavali se pomalo grudobranu, pretrčavajući od žbuna do žbuna. Neki su uspeli da pretrče, neki su popadali pod mecima Hadži Murata i njegovih ljudi. Hadži Murat je gađao bez promašaja; i Hamzalo je retko kad izbacivao pušku naprazno i uvek bi radosno ciknuo kad bi video da mu je metak pogodio. Kurban je sedeo na ivici rova i pevao "La ilah il Alah" i pucao bez žurbe, ali je retko pogađao. Eldar je pak celim telom drhtao od nestrpljenja da što pre jurne na neprijatelja s jataganom u ruci, i pucao često i kud stigne, osvrćući se neprestano na Hadži Murata i izvirujući iza grudobrana. Kosmati Hanefi je i ovde, zasukanih rukava, vršio dužnost sluge. Punio je puške koje su mu dodavali Hadži Murat i Kurban, brižljivo nabijajući gvozdenom šipkom kuršume i sipajući iz vrećice u čanke nov barut. Han-Mahoma, pak, nije sedeo kao ostali, u rovu, nego je istrčavao iz rova ka konjima, terajući ih na bezbednija mesta, cikao je bez prestanka i pucao bez naslona. Njega su prvog ranili. Metak ga je pogodio u vrat i on je seo, pljujući krv i psujući. Zatim je ranjen Hadži Murat. Kuršum mu je probio rame. Hadži Murat je istrkao malo vate iz džemadana, zapušio ranu i nastavio da puca.

– Da jurišamo na sablje – rekao je Eldar i po treći put.

On se pomolio iza grudobrana, spreman da se ustremi na neprijatelja, ali ga je baš u tom trenutku pogodio metak, on se zaljuljao i pao ničice na nogu Hadži Muratu. Hadži Murat ga je pogledao. Divne, ovnovske oči gledale su u Hadži Murata pažljivo i ozbiljno. Usta, sa gornjom usnom kao u deteta, podrhtavala su, ali se nisu otvarala. Hadži Murat je oslobodio nogu

koja je bila ispod njega i nastavio s gađanjem. Hanefi se nagao nad ubijenim Eldarom i počeo mu vaditi iz čerkeske dolame neispaljene metke. Kurban je, međutim, neprestano pevao, lagano puneći i ciljajući.

Neprijatelji su, uz urlik i podvriskivanje, pretrčavali od žbuna do žbuna i primicali se sve više. Hadži Murata je pogodio još jedan metak, u levi bok. On je legao u rov, ponovo istrkao iz džemadana pramen vate i zapužio ranu. Rana u bok bila je smrtonosna, i on je osjetio da umire. Uspomene i likovi smenjivali su se u njegovoj svesti neobičnom brzinom. Čas bi video džinovski snažnog Abununcal-hana kako je, pridržavajući rukom odsečeni obraz koji visi, s jataganom u ruci poleteo na svog dušmanina; čas bi gledao slabog, beskrvnog starca Voroncova, lukava bela lica, i čuo je njegov mekani glas; čas bi opet video sina Jusufa, čas ženu Sofijat, čas blede lice svog neprijatelja Šamila, sa riđom bradom i žmirkavim očima.

I sve ove uspomene poletele su kroz njegovu svest ne izazivajući u njemu nikakvo osećanje, ni sažaljenje, ni mržnju, niti ma kakvu želju. Sve to činilo se tako ništavno prema onome što za njega počinje i što je već počelo. A međutim, njegovo snažno telo radilo je i dalje ono što je počelo. On je prikupio poslednju snagu, izdigao se iza grudobrana i ispalio pištolj na čoveka koji je jurio k njemu, i pogodio ga. Čovek je pao. Zatim je sasvim izišao iz rova i s jataganom pošao u susret neprijateljima, teško hramljući. Odjeknulo je nekoliko pucnjeva, on se zaljuljao i pao. Nekoliko milicionara, uz pobedonosni uzvik, nagrnuli su na mrtvo telo. Ali ono što se njima učinilo mrtvim telom odjednom se pokrenulo. Prvo se podigla krvava, obrijana glava bez šubare, zatim trup i, uhvativši se za drvo, on se sav pridigao. Izgledao je tako strašan da su ustuknuli svi koji su poleteli na njega. Ali on je odjednom zadržao, otisnuo se od drveta i svom dužinom, kao pokošena boca, pao na lice i više se nije pokrenuo.

Nije se više kretao, ali je još osećao. Kada je Hadži Aga prvi dojurio i udario ga velikim jataganom po glavi, učinilo mu se kao da čekićem lupaju i nije mogao shvatiti ko to čini i zašto. To je bilo njegovo poslednje saznanje u vezi s telom. On nije osećao više ništa, a neprijatelji su gazili i sekli ono što nije imalo više ničeg zajedničkog s njim. Hadži Aga je stao na leš, i sa dva udarca odsekao glavu, pa obazrivo, da ne bi nazuvke umrljao krvlju, otkotrljao je nogom. Crvena krv šiknula je iz vratnih arterija, a crna iz glave i zalila je travu.

I Karganov, Hadži Aga, i Ahmet-han, i svi milicionari, kao lovci nad ubijenim zverima, iskupili su se nad leševima Hadži Murata i njegovih ljudi (Hanefija, Kurbanda i Hamzala su vezali), pa, u dimu od baruta, po žbunju, u veselom razgovoru, svetkovali su svoju pobedu.

Slavuji koji su umukli za vreme pucnjave zapevali su opet, prvo jedan u blizini, a zatim drugi, daleko.

*

Eto, na ovu smrt podsetila me je pregažena boca na pooranoj njivi.

Lav Nikolajevič Tolstoj: HADŽI MURAT

POSLEDNJI ROMAN LAVA TOLSTOJA

"Zar se može napisati nešto lepše od Hadži Murata? Mi smatramo – ne. Tolstoj je mislio da može."

Maksim Gorki

Kad bi Ruse pitali koje duhovne vrednosti imaju da pokažu Evropi, oni bi odgovorili pre svega: Puškina i Anu Karenjinu – kazao je Dostojevski. Po Ani Karenjinoj, Ratu i miru i Vaskrsenju svet uglavnom i zna velikog pisca ruske zemlje. Međutim, on nije manji ni u svojim malim tvorevinama. Naprotiv, u svima se oseća da ih je stvarala velika duša i snaga koja je sazdala nezaboravne likove i scene: poetični razgovor kradom Ljovina i Kiti, Anin susret sa sinom, Andrejinu samotnu noć na bojnopolju, Natašinu ganutu dušu u dvorištu zakrčenom ranjenicima, Pećinu smrt u ekstazi juriša, molitvu robijašku u tamničkoj crkvi i muzike u vojničkom ruhu kako oblače čiste košulje uoči glasovite borodinske bitke i spremaju se da umru. Možda njegova genijalnost i zadivi više u tesnom okviru pripovetke. Otuda je, verovatno, Flober, kad je pročitao Smrt Ivana Iljiča, kazao da celo njegovo stvaralaštvo ne vredi ni jedne Tolstojeve pripovesti.

U prvim Gogoljevim pripovetkama niko nije naslutio budućeg tvorca Mrtvih duša i Revizora ili u Paraši autora Očeva i dece. Čak ni Bedni ljudi nisu primljeni kao vest da se rodio veliki neimar koji će sazdati Zločin i kaznu i Braću Karamazove. Tolstojev genije se, međutim, prvim delom suvereno nametnuo svim literarnim taborima i književnim kritičarima. Kad se pojavilo njegovo Detinjstvo, već u to vreme slavni Turgenjev je kazao: "Ovo je vino mlado, ali kad prevri, biće od njega piće dostojno bogova." A Pisemski je polušaljivo izrazio bojazan: "Ovaj oficirčić će sve nas strpati u kacu." Talenat je uvek smeon i iskren: oficirčić je otvoreno rekao u svom prvom delu: "Bez lažne skromnosti, ovo je kao Ilijada." Ovako nije počinjao niko od velikih ruskih pisaca. I do kraja života i stvaralaštva on će ostati u svemu impozantan. Bilo kakvom idejno-estetskom stavu kritičara Tolstoj je neodoljivo nametao svoju veličinu. Od Černiševskog i Pisareva do Plehanova i Lunačarskog, svi su o njegovom delu govorili sa divljenjem.

Kritikujući Tolstojevu filozofiju neprotivljenja zlu nasiljem, Lenjinu nije smetalo da njegovo delo nazove "ogledalom ruske revolucije". I Maksimu Gorkom da u svojim Uspomenama ostavi priznanje: "I ja koji ne verujem u boga pomislio sam – ovaj je čovek sličan bogu."

Tako se uglavnom o njemu mislilo i izvan Rusije. Prvi Evropljanin koji je o njemu pisao, Melhior de Vožie, kazao je: "Čitajući Tolstoja, osećao sam se kao da me nosi moćna i tiha reka kojoj nisam mogao do dna zaroniti." "Kad bi me pitali koji je najveći roman u svetskoj literaturi, ja bih odgovorio Rat i mir", pisao je Golsvordi. Romen Rolan je svoju knjigu o Tolstoju počeo rečima: "Velika duša Rusije čiji je plamen zasvetleo na zemlji pre sto godina bio je za sve nas iz moga pokolenja najnepomućenija svetlost koja je obasjavala našu mladost. U sumraku tmastih senki XIX veka na izmaku, ona nam je bila zvezda... Bile Tolstojeve ideje pozajmljene ili ne – nikada glas sličan njegovom nije odjekivao Evropom."

Hadži Murat je poslednji roman Tolstojev. Iako ga je Gorki ocenio kao krajnji domet do koga se majstorstvo recči može vinuti, Lav Nikolajevič je delo smatrao nezavršenim, otuda se pojavilo tek posle njegove smrti. Početak rada na romanu pada u leto 1896. godine. Nalazeći se u gostima kod brata u selu Pirogovu, Tolstoj je 19. jula zapisao u dnevnik: "Juče sam išao preko pooranog polja. Dokle oko dopire, ne vidi se ništa do crna zemlja. I gle, pored prašnjavog puta – beli trn. Tri stabljike – jedna slomljena i prašnja, prljavi cvet visi. Druga slomljena i uprskana blatom. Treća strči u stranu i ona crna od blata, ali ipak živa i na sredini se rumeni cvet. Podsetio sam se na Hadži Murata. Zaželeo sam da napišem. Branio se do poslednjeg daha..." Kad se vratio u Jasnu Poljanu, Tolstoj je počeo da se priprema za obradu ovog sižea, pribirao je građu i upoznao se sa osvajanjem Kavkaza, sećao se svog boravka u tim krajevima i zapisivao sve čega se sećao o Hadži Muratovom slučaju. Mesec dana kasnije Tolstoj odlazi u Šamardinski manastir svojoj sestri kaluđerici i tamo, kako se to vidi iz rukopisa, 14. avgusta 1896. završava prvu redakciju romana. Međutim, ponesen drugim zamislima i temama, Tolstoj prekida rad na ovom delu. Piše u to vreme poznatu raspravu Šta je umetnost. Tek pola godine kasnije sreća se u njegovom dnevniku zapis: "Mnogo sam zaželeo da pišem Hadži Murata. I dobro sam zamislio stvar. Divno." Iz njegove prepiske se vidi da je tih meseci molio mnoge prijatelje da mu pošalju knjige, časopise, uspomene koje bi mu pomogle da stvori što potpuniju sliku o prilikama na Kavkazu u vreme kada se zbiva radnja romana. U dnevniku se kasnije sreću zapisani detalji, skice dijaloga i pejzaža namenjenih Hadži Muratu, Zanimljiv je za idejnu koncepciju romana zapis od 4. aprila 1897, u kome Tolstoj kaže: "Juče sam mislio o Hadži Muratu, o tome da je glavno u njemu pokazati laž vere. Kako bi on bio divan da nije te obmane." Sve to svedoči da je mislio na ovo delo i dok je radio na drugima. Zauzet konačnom redakcijom Oca

Sergija i pisanjem Vaskrsenja Tolstoj se ne vraća Hadži Muratu nekoliko godina.

Tek uproleće 1902, oporavljajući se na Krimu od teške bolesti, Tolstoj uzima u ruke stari rukopis. Obilazi dvorac kneza Voroncova u kome je Hadži Murat neko vreme boravio. U avgustu te godine obraća se N. Stasovu, A. Dunajevu, P. Bartenjevu, i lično velikom knezu Nikolaju Mihajloviču, tražeći materijale o caru Nikoli I, naročito njegovu prepisku sa glavnokomandujućim kavkaske armije, knezom Voroncovom, u vezi s Hadži Muratovim slučajem. Glava posvećena carevoj ličnosti oduzela mu je najviše vremena. Zapis u dnevniku od 27. avgusta 1903. godine odaje piščevo nezadovoljstvo i nervozu: "Još smišljam Nikolu I. Treba završiti jer postaje smetnja u radu na drugim stvarima." Tada je, izgleda, konačno i prestao da piše Hadži Murata. Na takav zaključak upućuje i njegovo pismo Certkovu od 31. jula 1904. godine.

Roman je prvi put objavljen 1912. u trećem tomu Tolstojevih posmrtnih dela.

Skoro bi pravednije bilo "Hadži Murata" nazvati poemom – jer je njegova mirisna proza ovejana poezijom borbe za slobodu, po nečemu srodne onoj koju opeva naša narodna pesma hajdučkog ciklusa. Jedan moćni osvajač i jedan brojno malen narod, a velik dušom, sudarili su se i krv se lije. Slikajući ta dva sukobljena tabora, Tolstoj ih je realizovao kao polaritete. Na jednoj strani materijalna beda i duhovno bogatstvo. Primitivna brđanska plemena brane prag i žive za visoke moralne vrednosti. Prebivaju u trošnim kućicama, ruho im je pohabano, o hlebu nasušnom se brinu samo onoliko koliko zaslužuje. Od svega što čovek ima na sebi vole i cene samo oružje – ono što čovek ima u sebi to je njegova prava vrednost. Čuvaju se zaveti gostoprimstva, krvne osvete, zadate reči i strogo se vodi računa kakvi će se spomeni ostaviti posle smrti. Taj svet mučno živi, a umire lepo. Sado zna da rizikuje ne samo glavu već i porodicu kad prima pod krov Hadži Murata koga Šamil progoni, ali to ga ne plaši, već raduje što postupa onako kako zapoveda nepisani zakon osveštan predanjem. "Dok si u mojoj kući i dok mi je glava na ramenima, niko ti ništa neće učiniti", kaže on u dva maha gostu. To isto misli i njegov stari otac koji je već ostavio oružje, i maloletni sinčić koji ga još nije pripasao. I čudne paradokse može da pomiri u sebi brđanska duša. Hamzalo je zakletvom vezan za Hadži Murata i zato je s njim prebegao Rusima, ali voli orla-Šamila i smatra ga prorokom. Hadži Muratov pobratim Hanefi u noći pred bekstvo peva o Hamzatu koga je Hadži Murat ubio. Ima u toj pesmi nešto što po heroizmu i žrtvi evocira spomen na Spartu i Termopile. Opoljen ruskom vojskom, "velikom kao šuma", Hamzat je sa družinom poklao bojne konje i iza te busije poručio po pticama u zavičaj da ih ne čekaju, jer će svi izginuti za hazavat (sveti rat protiv osvajača). Tolstoj je srcem uz njih. Otuda njihova moralna prednost nad neprijateljem.

U taboru osvajača data je u malom cela Rusija, od dna do vrha, od hiljada Nikitina, Bondarenka i Avdejeva do kneza Voroncova, ministra Dolgorukog i Černiševa i svirepog, sladostrasnog licemera Nikole I, opsednutog manijom veličine. Veliki realista je, međutim, pokazao da tabori nisu ni unutar sebe jedinstveni. Voroncovi i Loris-Melikovi teku karijeru rodbinskim vezama, blaguju u tifliskim dvorcima, dosađuju se po balovima, spletkare i kite grudi ordenjem, a Ignjatijevi, Bondarenko i Nikitini mrznu se na mrtvim stražama, prolivaju krv, postaju palikuće i o svojoj sudbini mogu da kažu gnevno, zajedno sa posilnim Vavilom: pseći život! Avdejevi i Nazarovi ginu i ostavljaju sirotinju u dalekoj, nesrećnoj Rusiji, ginu nedužno i slepo, a bataljonski pisari u pismima roditeljima pokrivaju njihovu tragiku frazama o caru i otadžbini. Mada su razlike manje upadljive, ipak se vidi da Sado, Hamzalo, Han-Mahoma, Eldar i hiljade bezimernih ratuju za nacionalnu slobodu, a Šamil – za vlast. I Hadži Murat je slavoljubiv, ali i tu čist: on se nametnuo neospornom vrednošću i bio izabran za poglavara Avarije. Tolstoj ga je duhovno objektivirao nizom postupaka tipičnih za karakter formiran u određenoj društvenoj sredini, karakter u čiju su dušu duboko urasli islam i narodno predanje. Po tom brđanskom moralnom kodeksu, on je, sveteći brata, kidisao na Hamzata, jer nije zalud od kolenke slušao pesmu o onom ranjenom planincu koji ostavlja u amanet bratu da ga ne zaboravi i osveti. Ali on je kadar i da oprostí krv – da Hanefija primi za brata. Grubo izraženo prezren je prema činovniku Kirilovu nije primitivizam već otkrivanje psihologije: jer šta je čovek bez oružja koje je u njegovom zavičaju oduvek bilo simbol muškosti i merilo vrednosti ljudske? Nije slučajno, već tipično, što je na pitanje: ko će biti imam posle Šamila, odgovorio: "Čija sablja bude najoštrija." Kad ga skoli tuga za porodicom, on misli o majci i sinu, ali ne o ženi. U jednoj od prvih redakcija Tolstoj je dao njegovo duševno mučenje pri pomisli: šta će biti s njegovom mladom i lepom ženom kad je Šamil iz osвете preda drugima? Ali je kasnije tu scenu izbacio, osećajući da ona ide u raskorak sa junakovom svešću i psihologijom. Tolstojev Hadži Murat je divljak bez kalema civilizacije – a deluje produhovljeno, mudro i gospodstveno. Iako je mnogo krvi prolio – nije zlikovac. Zato od prve strane, od onog novembarskog sutona kad je ujahao u nemirno čečensko selo, čitalac sve prisnije duhovno srasta s njegovom poetičnom ličnošću i s bolom preživljava ono zlosrećno aprilsko svitanje u šumici okađenoj puščanim dimom kada su ga smrtno ranjenog sasekle kozačke sablje. I zauvek pamti kako su nad njegovim obezglavljenim telom u utišanom jutru posle okršaja – zapevali slavuji.

Dr Miroslav Babović

